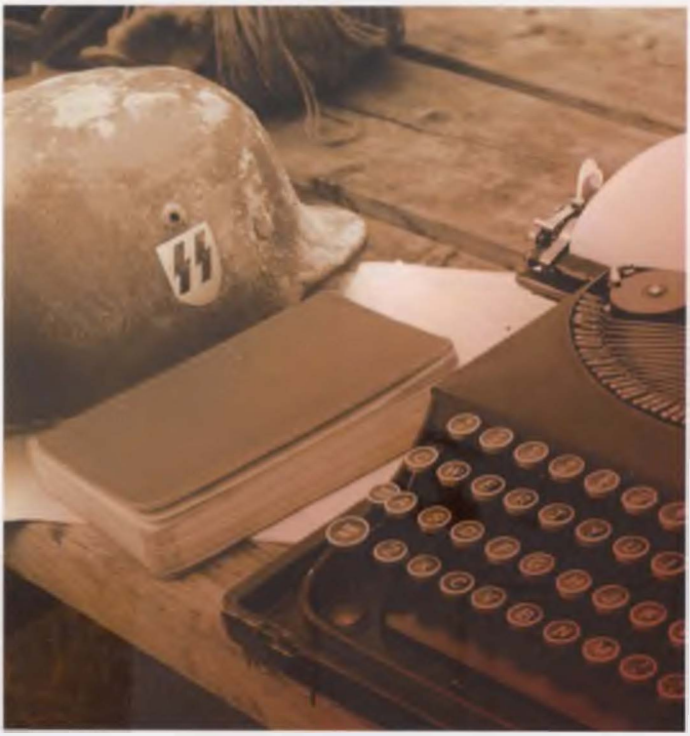
UWE TIMM

KARDEŞİMİN GÖLGESİNDE

ANLATI

Çeviri: AYÇA SABUNCUOĞLU

CAN

Can Yayınları 1995

Am Beispiel meines Bruders, Uwe Timm
© 2003, Verlag Kiepenheuer & Witsch GmbH & Co. KG, Köln / Almanya
© 2011, Can Sanat Yayınları Ltd. Şti.
Bu eserin Türkçe yayın hakları Onk Ajans Ltd. Şti. aracılığıyla alınmıştır.
Tüm hakları saklıdır. Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

1. basım: Ağustos 2011
Bu kitabın 1. baskısı 2000 adet yapılmıştır.

Yayına hazırlayan: Şebnem Sunar

Kapak tasarımı: Ayşe Çelem Design
Kapak resmi: © iStockphoto.com

Kapak baskı: Azra Matbaası
İç baskı ve cilt: Özal Matbaası

ISBN 978-975-07-1347-7

CAN SANAT YAYINLARI
YAPIM, DAĞITIM, TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Hayriye Caddesi No. 2, 34430 Galatasaray, İstanbul
Telefon: (0212) 252 56 75 / 252 59 88 / 252 59 89 Faks: (0212) 252 72 33
www.canyayinlari.com
yayinevi@canyayinlari.com

UWE TIMM

KARDEŞİMİN GÖLGESİNDE

ANLATI

Almanca aslından çeviren

Ayça Sabuncuoğlu

Uwe Timm'in Can Yayınları'ndaki diğer kitapları:

Sıcak Yaz, 2008
Kırmızı, 2008
Morenga, 2010

UWE TIMM, 1940'ta Hamburg'da doğdu. Münih ve Paris'te Felsefe ve Alman Dili ve Edebiyatı öğrenimi gördü. 1967-1968 arası Alman Sosyalist Öğrenci Birliği'nde yer aldı. 1971'de "Wortgruppe München"ı kurdu ve edebiyat dergisi *Literarische Hefte*'nin editörlerine katıldı. 68 kuşağının önemli temsilcilerinden olan Uwe Timm'in, kendisinin de yer aldığı Alman öğrenci hareketini anlattığı ilk romanı *Sıcak Yaz*, 68 olaylarının en önemli tanıklığı olarak değerlendirildi. Timm, çağdaş Alman edebiyatında sömürgecilik sonrası akımın da temsilcisi oldu. 1978'de yayınladığı ve Namibya'da Alman sömürge savaşlarını anlattığı Morenga büyük ilgiyle karşılandı. 1981'de Warwick Üniversitesi'nde, 1991-1992'de Paderborn Üniversitesi'nde ders verdi. Ödüllü çocuk kitapları olan Timm, Darmstadt Alman Dil ve Edebiyatı Akademisi, Almanya PEN Yazarlar Birliği, Bavyera Güzel Sanatlar Akademisi ve Berlin Sanatlar Akademisi üyesidir. 2001 Bavyera Güzel Sanatlar Akademisi Büyük Edebiyat Ödülü, 2001 Tukan Ödülü, 2003 Schubart Edebiyat Ödülü ile 2006 Premio Napoli ve Premio Mondello ödülleri sahibidir.

AYÇA SABUNCUOĞLU, 1972'de İstanbul'da doğdu. Avusturya Lisesi'ni ve Boğaziçi Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirdi. Çevirmenlik ve kitap editörlüğü yapıyor. Bazı çevirileri: Satranç (Stefan Zweig), Dokuz Buçukta Bilardo (Heinrich Böll), Amerika (Franz Kafka), Üç Deniz Öyküsü (Joseph Conrad), Umut Tarlaları (José Saramago), Dünyanın Ölçümü (Daniel Kehlmann), Birbirimiz Olmadan (Martin Walser).

Savaşın gazabının ötesinde
bulutlar, ağaçlar ve çayırlar

WILLIAM CARLOS WILLIAMS

Tezahüratla karşılanmak –kahkahalar, coşkulu çığlıklar, büyük bir sevinç– bu duygu bir olayın anısına eşlik ediyor, bir resme, beynime kazınan ilk resme; benim için kendimle ilgili bildiklerim, belleğim onunla başlıyor: Bahçeden mutfağa giriyorum, büyükler orada, annem, babam, ablam. Orada durmuş, bana bakıyorlar. Şimdi hatırlamadığım bir şey söylemiş olacaklar, belki: Bak bakalım. Ya da şöyle sormuş olacaklar: Bir şey görüyor musun? Ve sonradan bana anlatıldığına göre bir süpürge dolabı olan beyaz dolaba bakmış olacaklar. Orada, resim olarak beynime kazındı bu, dolabın üzerinden saçlar görünüyor, sarı saçlar. Dolabın arkasına biri saklanmış – derken ortaya çıkıyor, ağabey, beni kucaklayıp kaldırıyor. Yüzünü hatırlayamıyorum, üzerindekini de, muhtemelen üniforma ama çok belirgin olan şu: Herkesin bana bakışı, dolabın arkasındaki sarı saçları fark edişim ve sonra o duygu, kucaklanıp kaldırılıyorum– havada süzülüyorum.

Birkaç ay sonra, eylül sonunda, Ukrayna'da ağır yaralanan 16 yaş büyük ağabeyle ilgili tek anım bu.

30.9.1943
Sevgili babacığım
Maalesef 19'unda ağır yaralandım bir tanksavar tüfeği mermisinin delip geçtiği iki bacağımı da kestiler. Sağ bacağımı diz altından sol bacağımı uyluktan kestiler artık çok büyük acılar çekmiyorum annemi teselli et her şey geçecek birkaç hafta içinde Almanya'dayım o zaman beni ziyared edebilirsi gözü kara olmadım[1]
Mektubumu burada bitiriyorum
Sana, anneme, Uwe'ye ve herkese selam

Kurdel'in

16 Ekim 1943'te saat 20.00'de 623. seyyar hastanede öldü.

Yokluğuyla ve varlığıyla çocukluğum boyunca bana eşlik etti, annenin mateminde, babanın şüphelerinde, anne ile baba arasındaki imalı sözlerde. Onunla ilgili şeyler anlatılırdı, küçük, hep birbirine benzeyen durumlardı bunlar, onun cesur ve dürüst olduğunu gösteren. Ondan söz edilmediğinde bile gündemdeydi, diğer ölülerden daha gündemde, hikâyelerle, fotoğraflarla ve babanın beni, "tekne kazıntısı"nı, göz önüne alarak yaptığı kıyaslamalarda.

Ağabey hakkında yazmayı defalarca denedim. Ama her seferinde deneme aşamasında kaldı. Askerden yolladığı mektupları ve Rusya cephesinde tuttuğu günlüğü okudum. Üzerinde "Notlar" yazan, açık kahverengi ciltli küçük bir defter.

1. Bu örnekte olduğu gibi noktalama ve harf hataları bulunan mektupların orijinaline sadık kalınmıştır. (Ç.N.)

Daha ayrıntılı bilgiler ve ağabeyin bölük pörçük notlarının ötesinde bir şeyler öğrenmek için, onun tuttuğu kayıtları SS Totenkopf Tümeni'nin savaş günlüğüyle karşılaştırmak istedim. Ama ne zaman günlüğün ya da mektupların içine dalsam, çok geçmeden okumayı kesiyordum.

Çocukken bir masaldan, Şövalye Mavisakal'ın hikâyesinden bildiğim ürkek bir geri çekiliş. Anne geceleri bana Grimm Kardeşler'in masallarını okurdu, birçoğunu defalarca okudu, Mavisakal'ın masalını da; ancak bir tek bunun sonunu dinlemeyi hiç istemezdim. Mavisakal'ın yola çıkmasından sonra karısının, yasak olmasına rağmen, kilitli odaya girmek istemesi o kadar ürkütücüydü ki. O noktada anneden, okumaya devam etmemesini isterdim. Ancak yıllar sonra, yetişkin bir adam olduğumda, masalı sonuna kadar okudum.

> Anahtarı çevirdi ve kapının açılmasıyla birlikte bir kan seli üzerine aktı ve dört bir yandaki duvarlarda ölü kadınların asılı olduğunu gördü, bazılarından geriye sadece iskelet kalmıştı. Öyle bir ödü patladı ki, kapıyı çarparak kapadı ama anahtar yerinden fırlayıp kanın içine düştü. Çabucak onu yerden aldı ve kanı silmek istedi ama boşunaydı, bir tarafını silince öbür tarafta yeniden ortaya çıkıyordu.

Bir başka neden, anneydi. O yaşadığı sürece, ağabey hakkında yazmam mümkün olmadı. Sorularıma ne cevap vereceğini önceden tahmin edebiliyordum. Ölüler huzur içinde yatmalı. Ağabeyi tanıyan son kişi olan abla da ölünce, onun hakkında yazmak için özgür kaldım; özgürden kasıt, tüm soruları sorabilmek, hiçbir şeyi, hiç kimseyi dikkate almak zorunda kalmamak.

Ara sıra ağabeyi rüyamda görüyorum. Çoğunlukla bölük pörçük rüyalar, birkaç resim, durumlar, sözler. Bir rüya ise adeta beynime kazındı.

Biri gizlice eve girmek istiyor. Dışarıda bir karaltı duruyor, koyu, kirli, çamurlu. Kapıyı kapamak istiyorum. Yüzü olmayan karaltı zorla içeri girmeye çalışıyor. Var gücümle kapıya dayanıyorum; yüzü olmayan ama ağabey olduğunu kesin olarak bildiğim bu adamı geriye doğru itiyorum. Nihayet kapıyı kilidine oturtup sürgüleyebiliyorum. Ama ellerimin arasında kaba, yırtık pırtık bir ceket olduğunu fark edip dehşete kapılıyorum.

Ağabey ve ben.

Başka rüyalarda yüzü fotoğraflardakinin aynı. Sadece bir resimde üzerinde üniforma var. Babanın çelik miğferli ve miğfersiz, asker bereli, görev ve haricî üniformalı, tabancalı ve Hava Kuvvetleri kamalı birçok fotoğrafı var. Üniformalı ağabeyden ise bir tek bu kare bulunuyor, onu elinde karabina, kışla avlusundaki bir silah içtimasında gösteren. Resimde uzaktan ve o kadar belli belirsiz görülüyor ki, sadece annem onu hemen tanıdığını iddia edebildi.

Onu sivil giysiler içinde gösteren, gönüllü olarak Waffen-SS[1] birliklerine katıldığı zaman çekildiğini tahmin ettiğim bir fotoğraf, onun hakkında yazdığımdan beri kitaplığımda duruyor. Biraz alttan çekilmiş olan fotoğrafta yüzü görülüyor, ince, pürüzsüz; kaşlarının arasındaki belirgin, dik kırışık ona düşünceli, sert bir ifade veriyor. Sarı saçları sola doğru ayrılmış.

1. SS örgütünün silahlı birimleri. 1939-1945 arası Afrika hariç her cephede savaştılar. (Y.N.)

Annenin sürekli anlattığı bir hikâye, ağabeyin gönüllü olarak Waffen-SS birliklerine katılmak istemesi, ama yolunu kaybetmesi hikâyesiydi. Ardından olanlardan kaçınılabilirmiş gibi anlatırdı bunu. O kadar erken yaşta ve o kadar sık dinlediğim bir hikâye ki bu, her şeyi ben de yaşamışım gibi karşımda görüyorum.

1942'nin Aralık ayında, alışılmadık ölçüde soğuk bir günde, akşama doğru, SS kışlalarının bulunduğu Ochsenzoll'e gitmişti. Yollar karla kaplıydı. Yön levhaları yoktu ve birden bastıran karanlıkta yolunu kaybetmişti ama son evlerin önünden geçerek, konumunu haritada belirlemiş olduğu kışlalara doğru yürümeye devam etmişti. Görünürde kimsecikler yoktur. Açık araziye girer. Gökyüzü bulutsuzdur, sadece yerdeki çukurların ve dere yataklarının üzerinde ince pus tabakaları vardır. Ay az önce bir ağaçlığın üzerinden çıkmıştır. Ağabey tam dönecekken, gözüne bir adam çarpar. Yolun kenarında durmuş, karla kaplı tarlanın üzerinden aya doğru bakan koyu bir karaltı.

Ağabey bir an duraksar, çünkü adam donmuş gibi durmaktadır; kendisine doğru yaklaşan, karda gıcırdayan ayak seslerini duymuş olması gerektiği halde kıpırdamaz. Ağabey, SS kışlasına giden yolu bilip bilmediğini sorar. Adam, hiçbir şey duymamış gibi, epey uzunca bir an hareket etmez, sonra yavaşça döner ve şöyle der: "İşte. Ay gülüyor." Ağabeyim bir kez daha kışlanın yolunu sorunca, adam kendisini takip etmesini söyler ve hemen öne düşer, hızlı ve çevik adımlarla yürür, dönüp bakmadan, mola vermeden gecenin içinde ilerler. Yoklama yerine gitmek için artık çok geçtir. Ağabeyim istasyonun yolunu sorar ama adam cevap vermeden karanlık köy evlerinin önünden, ineklerin boğuk böğürmelerinin duyulduğu ahırların önünden geçer. Ayağın bastığı yerde

tekerlek izlerindeki buz parçalanmaktadır. Ağabeyim bir süre sonra, doğru yolda olup olmadıklarını sorar. Adam durur, döner ve şöyle der: "Evet. Aya gidiyoruz, işte, ay gülüyor, gülüyor, çünkü ölüler kaskatı yatıyorlar."

Ağabeyim gece eve gelince, bir an tüylerinin diken diken olduğunu ve istasyona geri döndükten sonra, Alsterdorf Akıl Hastanesi'nden kaçmış bir deliyi arayan iki polise rastladığını anlattı.

Ya sonra?

Ertesi gün sabah erkenden yola çıkmış, kışlayı ve yoklama bürosunu bulmuş, hemen de alınmıştı: 1,85 boyunda, sarışın, mavi gözlü. Böylece SS Totenkopf Tümeni'nde zırhlı istihkâmcı oldu. 18 yaşındaydı.

Bu tümen, SS tümenleri arasında seçkin bir birlik olarak kabul ediliyordu, tıpkı *Das Reich* ve *Leibstandarte SS Adolf Hitler*[1] tümenleri gibi. SS Totenkopf Tümeni, 1939'da Dachau Toplama Kampı'nda görevli muhafızlardan oluşturulmuştu. Askerler özel işaret olarak diğer SS birlikleri gibi kurukafayı sadece berelerinde değil, yakalarında da taşırlardı.

Oğlanın tuhaf yanı, ara sıra evin içinde ortadan kaybolmasıydı. Üstelik cezalandırılmaktan korktuğu için değil, öylesine ortadan kaybolurdu, gözle görülür bir neden olmaksızın. Birden bulunamaz olurdu. Ve yine birden ortaya çıkıverirdi. Anne hangi deliğe girdiğini sorardı. Ser verip sır vermezdi.

Fiziksel olarak epey zayıf düştüğü dönemdi. Dr. Morthorst kansızlık ve çarpıntı teşhisi koymuştu. O dönemde ağabeyin hareket etmemesi, dışarıda oynamama-

1: İlk ve en seçkin tümen. Hitler'in özel koruma birliği olarak kurulup sonradan tümene dönüştürülmüştür. (Ç.N.)

sı gerekiyordu. Evden çıkmıyordu, evden bir merdivenle çıkılan dükkâna da gitmiyordu, babanın atölyesine de. Dört odası, mutfağı, tuvaleti ve sandık odasıyla bir bakışta görülebilen evde ortadan kayboluyordu. Anne az önce odadan çıkmıştı, biraz sonra geri döndü. Ağabey orada değildi. Anne seslendi, masanın altına, dolabın içine baktı. Yok. Sanki buhar olup uçmuştu. Bu onun sırrıydı. Oğlanın tek tuhaf yanı.

Sonra, yıllar sonra, evin pencereleri boyanırken, anne pencere pervazı gibi duran –ev giriş katındaydı– tahta platformu bulmuş. Bu platform yerinden oynatılabiliyormuş ve arkasında sapanlar, bir el feneri, defterler ve vahşi doğadaki hayvanları, aslanları, kaplanları, antilopları anlatan kitaplar varmış. Anne diğer kitapların başlıklarını hatırlayamıyordu. Demek ki ağabey oraya girip oturuyor ve okuyordu. Kulak kabartıyordu, adımları, annenin, babanın seslerini duyuyordu ve görülmüyordu.

Anne saklanma yerini bulduğunda, ağabey askerdeydi. Ziyarete geldiği tek seferde ona sorma fırsatını kaçırmıştı.

Çocukken solgun, tam anlamıyla "saydam" olmuş olsa gerek. Böylece ortadan kaybolup birden yeniden ortaya çıkabiliyor, hiçbir şey olmamış gibi masaya oturuyordu. Hangi deliğe girdiğinin sorulması üzerine, yerin altına girdiğini söylemekle yetiniyordu. Ki bu çok da yanlış değildi. Davranışları tuhaftı ama anne soru sormaya devam etmez, onu gizli gizli takip de etmez, babaya hiçbir şey anlatmazdı.

Anne onun daha çok korkak bir çocuk olduğunu söylerdi.

Yalan söylemezdi. Dürüsttü. Ve babanın söylediğine göre, her şeyden önce cesurdu, daha çocukken bile. "Cesur oğlan". Böyle tanımlanırdı, uzak akrabalar tarafından

da. Sözlü saptamalardı bunlar ve onun için bağlayıcı olacaklardı.

Günlüğündeki notlar 1943 ilkbaharında, 14 Şubat'ta başlıyor, 6 Ağustos 1943'te, yaralanmasından altı hafta, ölümünden on hafta önce sona eriyor. Hiçbir gün atlanmamış. Sonra, birdenbire notlar kesiliyor. Neden? 7 Ağustos'ta ne oldu? Sonrasında sadece tarihsiz bir not var ama ondan ileride söz edeceğim.

14 Şubat
Her an harekât bekliyoruz. 9.30'dan itibaren müdahaleye hazır durumdayız.
15 Şubat
Tehlike geçti, bekliyoruz.

Böyle devam ediyor, günbegün. Sonra yine "Bekliyoruz," yazıyor, sonra "Eski düzen" ya da "İçtimaya çıktık."

25 Şubat
Saldırı için yüksek bir yere çıkıyoruz. Rus geri çekiliyor. Gece uçak pisti bombalanacak.
26 Şubat
İlk silahlı çatışmam. 1.tabur, Rus'u geri püskürttü. Gece kışlık kıyafet olmadan MG[1] başında siper aldım.
27 Şubat
Arazi taranıyor. Bol ganimet! Sonra yine ileriye devam.
28 Şubat
1 gün mola, büyük bit avı, Onelda'ya devam.

1. (Alm.) *Maschinengewehr*: Ağır makineli tüfek. (Ç.N.)

Eskiden durakladığım, okumaya devam etmekte tereddüt ettiğim yerlerden biriydi burası. Bit avıyla bambaşka bir şey de kastediliyor olamaz mıydı, üniformaların bitlerden arındırılmasından başka? Öte yandan, öyle olsa "1 gün mola" yazmazdı. Ama sonra şu "Bol ganimet!"

Arkasında ne saklı? Silahlar mı? Neden bu ünlem işareti? Normalde notlarında nadiren geçer.

14 Mart
Uçaklar. İvanlar[1] saldırıyor. Külçe gibi ganimetim tekerlekli MG deli gibi ateş ediyor zor tutuyorum,.birkaç kez hedefi vurdum
15 Mart
Geri kalan az sayıda Rus'un bulunduğu Harkov'a ilerliyoruz.
16 Mart
Harkov'dayız
17 Mart
sakin gün
18 Mart
Rusların aralıksız bombalı saldırıları konakladığımız yere 1 bomba isabet etti 3 yar. Tekerlekli MG ateş etmiyor taşınabilir MG 42'yi[2] alıp 40 H[3] yaylım ateşi açıyorum

Böyle sürüp gidiyor, küçük notlar, kurşunkalemle, bozuk bir yazıyla, belki bir kamyonda yazılmış, gece yattığı yerde, yeni harekâttan önce, günbegün:

1. Almanların, Rus askerlerine verdiği ad. (Ç.N.)
2. Silah isimlerinin yanındaki bu tür sayılar üretim yılını göstermektedir. (Ç.N.)
3. Karş. s. 128. (Ç.N.)

silahlı yoklama, yağmur çamur, MG ile keskin nişancılık eğitimi, alev makinesi 42'yle talim.

21 Mart
Donets
İşgal altındaki Donets üzerinde köprübaşı. 75 m mesafede İvan sigara içiyor, benim MG için kolay lokma.

Burası, daha önce denk geldiğimde –sayfanın sol üstünden gözüme sokuldu adeta– okumaya devam etmeyip defteri kilitli bir dolaba kaldırdığım yerdi. Ve ancak ağabey hakkında, yani kendim hakkında, yazma, hatırlamaya izin verme kararı almamla birlikte, oradaki tutanağın peşine düşmek için özgür kaldım.

"Benim MG için kolay lokma": bir Rus askeri, belki onun yaşında. Az önce sigarasını yakmış genç bir adam. İlk nefes, nefesi dışarı vermek, yanan sigaradan yükselen dumanın tadına varmak, bir sonraki nefesten önce. Neyi düşünmüştür? Yakında gelip nöbeti devralacak arkadaşını mı? Çayı, ekmeği, kız arkadaşını, annesini, babasını mı? Islaklıktan yapış yapış olmuş bu arazide tel tel dağılan bir duman bulutçuğu, kar kalıntıları, karların erimesiyle oluşan su sipere dolmuş, otlakların zarif yeşili. Neyi düşünmüştür, Rus İvan, o anda? "Benim MG için kolay lokma."

Uzun süre hasta yatmış bir çocuktu. Açıklanamayan yüksek ateş. Kızıl. Bir fotoğrafta yatakta görülüyor, sarı saçları karmakarışık. Anne, ağrılarına rağmen şaşırtıcı derecede metanetli olduğunu anlatıyor, sabırlı bir çocuk. Babasıyla çok zaman geçiren bir çocuk. Fotoğraflarda oğlan onunla birlikte görülüyor, kucakta, motosiklette, arabada. Ağabeyden iki yaş büyük olan abla kimsenin dikkatini çekmeden bir kenarda duruyor.

Çocukken kendine taktığı lakaplar: Daddum, Kurdelbumbum.

Bana, tekne kazıntısına gelince; baba benim kadınların arasında fazla kaldığımı düşünüyordu. O zamanlar Hava Kuvvetleri'nde olan ve Frankfurt an der Oder'de konuşlandırılmış bulunan babamın Rusya'daki ağabeye yazdığı bir mektupta şu cümle vardır:

> Uwe çok tatlı bir ufaklık ama biraz şımarık, eh, eve döndüğümüzde hallederiz...

Benim gibilere o zamanlar "ana kuzusu" denirdi. Kadınların kokusunu severdim, o sabun ve parfüm kokusunu; göğüslerin ve kalçaların yumuşaklığını sever ve arardım – erken kapıldığım bir his. Bu sırada o, ağabey, küçük bir çocukken bile hep babaya düşkündü. Bir de abla vardı, benden 18 yaş büyük, babadan az ilgi ve yakınlık görerek biraz soğuk, suratsız biri oldu çıktı, babaysa bunu huysuzluk olarak nitelendirir, bu da ablayı ondan daha da uzaklaştırırdı.

Karl-Heinz, büyük oğlan, neden ille de o? Ve sonra susardı; yaşadığı kaybı ve ağabeyin yerine kimi özlemeyi tercih edeceğini düşündüğü yüzünden okunurdu.

Ağabey; yalan söylemeyen, hep dürüst olan, ağlamayan, cesur olan, itaat eden oğlan oydu. Örnek çocuk.

Ağabey ve ben.

Ağabey hakkında yazmak, aynı zamanda baba hakkında yazmak demek. Ona olan benzerliğim, ağabeye olan benzerliğimden anlaşılabilir. Yazarak onlara yaklaşma, anılarda hatırlananları açığa çıkarma, kendini yeniden bulma denemesi.

İkisi de yolculuklarda bana eşlik eder. Sınırlara geldiğimde ve ülkeye giriş formları doldurmam gerektiğinde, onları da beraberimde kaydederim, babayı, ağabeyi, adımın bir parçası olarak; ilgili kutucuklara büyük harflerle yazarım: Uwe Hans Heinz.

Ağabey vaftiz babam olmayı, adını bana ek isim olarak vermeyi çok istemişti ve baba da, ikinci isim olarak kendi adını taşımamı arzu etmişti: Hans. En azından adıyla bir başkasında yaşamaya devam etmek istemişti, çünkü savaşın o kadar çabuk sona ermeyeceği ve ölümün muhtemel olduğu daha 1940'ta belliydi.

Ağabeyin neden SS'e katıldığı sorusuna anne kolayca anlaşılabilecek birkaç açıklama getirirdi. "İdealizmden. Geri durmak istemedi. Sinmek istemedi." Anne, tıpkı baba gibi, SS ile Waffen-SS arasında kesin bir ayrım yapıyordu. Ancak, savaş bittikten sonra, dehşet verici resimler, toplama kamplarının kurtarılması sırasında çekilen filmler gösterilince, neler olup bittiği anlaşıldı. "Çapulcu çetesi" dendi, "katiller". Ama oğlan Waffen-SS'teydi. "SS normal bir savaş birliğiydi. Katiller öbürleriydi, SD.[1] Einsatzgruppen.[2] Özellikle tepedekiler, yönetim. Oğlanın idealizmi sömürüldü."

Önce çocuk örgütü Jungvolk, sonra gençlik örgütü Hitlerjugend. Fanfar marşları, savaş oyunları, şarkılar, üniforma şerit ve kordonları. Annesiyle babasını gammazlayan çocuklar vardı. Oysa o, ağabey, senin aksine, asla askerlerle oynamak istemedi.

Karl-Heinz'ın SS'e katılmasına karşıydım, dedi anne.

1. (Alm.) Sicherheitsdienst: Güvenlik Servisi. 1931'de Himmler'in emriyle kurulan, Nazi Partisi ve SS içindeki karşı casusluk örgütü. (Ç.N.)

2. (Alm.) Harekât Birlikleri. Alman ordusunun işgal ettiği bölgelerde operasyonlar yaparak ordunun gerisini temizlemekle görevli infaz birlikleri. (Y.N.)

Ya baba?

Kasım 1899 doğumlu baba daha Birinci Dünya Savaşı'nda gönüllü olarak askere yazılmış ve topçu birliğine alınmış. Tuhaf olan, onun bu dönemiyle ilgili pek de bir şey bilmemem; teğmenliğe atanmayı bekliyormuş, subay olmak istiyormuş ama savaş kaybedildikten sonra bu mümkün olmamış, böylece o da ordudan terhis edilen başka binlerce kişi gibi bir silahlı milis birliğine[1] katılmış ve Baltık Denizi kıyılarında Bolşeviklere karşı savaşmış. Ama tam olarak nerede, ne kadar süreyle ve neden, bilmiyorum. Neredeyse bütün belgeler ve mektuplar 1943'te evin bombalanmasıyla yandığından, artık öğrenmek mümkün değil.

Albümdeki birkaç fotoğraf babanın o dönemki halini gösteriyor. Arkasında "1919" yazan bir tanesinde üniformalı bir grup genç adam görülüyor. Birkaçında çizme, öbürlerinde getr var. Muhtemelen bir anıta ait olan geniş bir taş merdivende oturuyorlar. Baba, başka bir genç adamla birlikte, oturanların önüne uzanmış; o zamanlar grup fotoğraflarında sevilen bir poz. Sol kolunu yere dayamış ve gülüyor, sarışın, yakışıklı bir genç adam. Saçlarını itinayla ortadan ikiye ayırmış, sakalsız genç askerler öğrenci olabilir, herhalde öyleydiler. Bir tanesinin serçe ve yüzükparmağında yüzükler görülüyor, bir başkasında mühürlü bir yüzük var. Rahatça oturmuş, gülüyorlar. Tahminen, önde yatan baba bir espri yapmış. Diğer fotoğraflarda arkadaşlarıyla görülüyor, asker hayatından şipşak resimler. Bir tanesinde, az önce çökmüş bir ranza-

1. (Alm.) Freikorps adı verilen, Almanya'da Birinci Dünya Savaşı yenilgisinin ardından kurulan ve doğu sınırını Ruslara karşı korumak için savaşan düzensiz silahlı birlikler. Bu sağcı milisler daha sonra Weimar Cumhuriyeti'ne ve Alman komünistlerine karşı mücadele etmiş, pek çok siyasi cinayet işlemiştir. (Y.N.)

da ayakta duruyor. Üstünde gecelik var, üniformanın beresini sol kulağına eğmiş. Asker hayatı eğlencelidir, lay lay lom. Çatısı otla kaplı kulübeler, Rus önlüklü köylüler, yemek kazanlarının başında askerler, iki at koşulu araba, arabaya asılı çelik miğferler; her iki yanında siğil biçiminde hava delikleri olan, Birinci Dünya Savaşı'nda kullanılan biraz büyükçe Alman çelik miğferleri. Herhalde on sekiz, on dokuz yaşındaki birçok gencin sürmek istediği bir hayattı: macera, arkadaşlık, temiz hava, alkol ve kadınlar, özellikle de düzensiz iş – fotoğraflardan bu anlaşılıyor.

Babanın mesleği sorulacak olursa, net bir cevap veremem: ölü hayvan doldurucusu, asker, kürkçü.

Çocuğa, bana, anlatmaktan hoşlanırdı, acele etmezdi, dünyayı yorumlardı. Örneğin, tarih konulu sigara kutusu resimleri halinde dolaşımda olan tarihi tablolara bakarak: İhtiyar Fritz bir köprünün altında oturmuş, tazısının ağzını kapalı tutarken, köprünün üzerinden düşman süvarileri geçiyor; Rossbach yakınlarındaki meydan savaşında, Seydlitz saldırıya geçerken lüle taşından piposunu havaya fırlatıyor; İsveç Kralı XII. Karl'ın naaşı subaylar tarafından savaş meydanından taşınıyor. Söylentiye göre kendi askerleri tarafından vurulmuştu. Hikâyeler ve anekdotlar. Baba çok hikâye bilirdi, olayları olanca canlılığıyla tasvir edebilirdi. Ama sonra, ayrıntılı sorular başlayabilecekken, kavga edip ayrılmış olurduk. Ben on altı yaşımdayken, aramızda inatçı, giderek daha kinci olan bir çatışma başladı. Onun dar kafalı, her zaman kendini haklı gören katılığına karşılık, benim inatçı suskunluğumun nedeni, gündelik yaşamın nefret edilesi kurallarıydı: kot pantolon yok, caz yok, akşamları saat 10.00'da evde olunacak. Yasaklar, talepler, düzenlemeler. Bana

mantıklı gelmeyen ve apaçık çelişkili olan bir kurallar sistemi. Sırf büyüdükçe onu eleştirel bir gözle görmeye başladığım için değil, yaşam koşulları da değiştiği için. Hal ve gidişatı ellili yılların başındaki gibi değildi artık, o yıllarda işleri gerçekten yolundaydı, *başarmıştı*, 1951'den 54'e kadar. Hayatının bu üç-dört yılında, bırakmak istediği izlenim ve olmayı başardığı şey örtüşmüştü. Evimizin ekonomi mucizesiydi. Başarmıştı, nihayet başarmıştı. Dayalı döşeli bir ev, gösterişli bir araba; su yeşili, *Adler* marka, dört kapılı, 1939 model, vites kolu direksiyona bağlı arabaların ilk örneği. O dönemde Hamburg'da o kadar az araba vardı ki, beyaz paltolarıyla Dammtor'da duran trafik polisleri babam geçerken onu selamlardı. Noel'de, annenin altın rengi kâğıda sardığı, gümüş fiyonklu ve küçük bir çam dalı iliştirilmiş sigara paketleri hediye ederdi. Şehirde ilerlerken, polisin trafiği düzenlediği kavşaklara gelir, küçük bir podyumun üstündeki memurun yanında kısa bir süre durur ve paketi ona uzatırdı. "İyi bayramlar." Bunun karşılığında polisler yıl boyu bir işaretle onu geçirir ve ellerini kasketlerinin siperliğine götürerek kısa bir selam verirlerdi.

Baba asker usulü selamlanmayı severdi. Annemle benim nakledildiğimiz Coburg'a *cephe iznine* geldi ve beni kışlaya götürdü. Annem çocukluk paltoma gümüş apoletler dikmişti. Kışlaya gelmek üzereyken baba beni öne geçirdi. Nöbetçiler tüfekle selam durup sırıttılar. Topuklarımı birbirine vurup eğilerek selam vermeyi öğrenmiştim. Yıllar sonra, yetişkin biri olduğumda, akrabalar ve arkadaşlar bunun komik göründüğünü, resmen çakı gibi selam verdiğimi anlattılar.

Bir zamanlar ben buydum, topuklarını birbirine vurup eğilerek selam veren, gri paltocuğu içinde beş yaşında bir çocuk. Tere bulanmış kösele kokusu, babaysa buydu. Üniformalı yabancı bir adam günün birinde annemin ya-

tağına giriyor. Babayla ilgili ilk anım bu. Uzun konçlu çizmeleri yerde duruyor, kösele kenarları kıvrılmış. Komodinin üstünde –net bir anı– palaskalı bir tabanca duruyor. Babanın ağzı açık yattığını ve horladığını gördüm. İzne gelmişti. Kol saatimin kayışını koklayınca yeniden beliriyor bu tere bulanmış kösele kokusu. Ve o, baba, açık seçik anıların hiçbirinde olmadığı kadar yakınımda duruyor.

Derken, günün birinde, yetişkinler beni ikna etmeye çalıştılar, kısa süre önce öğrendiğim şeyi yasakladılar: topuklarımı birbirine vurmayı. Ve *Heil Hitler* demeyi. "Duyuyor musun? Sakın ha!" Çocuğa usulca ve yalvarıp yakararak söylendi bu.

Tarih 23 Nisan 1945'ti ve Amerikan askerleri şehre girmişlerdi.

Bunu bana kim öğretmişti, *topukları birbirine vurmayı?* O zamanlar birlikte Coburg'da yaşadığım annem değil. Anne askerlikle bağlantılı şeylere, talim, savaş senaryosu ve savaşa karşı derin bir nefret duyardı –oğulun ölümünün öncesinde– ancak görünümün, üniformaların, onun üzerinde büyüleyici bir etkisi olurdu. Ama topukları birbirine vurmayı bana o öğretmemiştir. Tahminen, izne gelen baba ya da yanında kaldığımız, bölge yöneticisinin dul karısı Frau Schmidt'e gelip giden diğer askerler, Nazi görevlileri öğretmişti.

Ruslar, derdi Frau Schmidt, onlar gelecek olursa, kendimi asarım.

Ağabeyin babaya yazdığı 11 Ağustos 1943 tarihli mektup:

> Şu Rusya'nın işi bir bitse! Şimdiki SS tümenlerinin 10 katı lazım. Sanırım o zaman hallolurdu ama bu yıl başaramayız.

Bende her şey eskisi gibi, sağlığım yerinde, karnımı da doyuruyorum, bir tek evle ilgili endişelerim var, buraya her gün İngilizlerin hava saldırılarının haberi geliyor. Şu Saksonlar yaptıkları pislikleri azaltsalar. Bu bir savaş değil, kadın ve çocuk katliamı – ve bu insani değil. Umarım yakında senden ve annemden mektup alırım ama anneme yaz, artık paket göndermesin, bir şey kaybolursa yazık olur, zaten yeterince yiyeceğim var. Onları küçük, tatlı Uwe'miz yesin, daha iyi. Sevgili babacığım, sana en içten selamlarımı yolluyor ve iyilikler diliyorum.

Asker arkadaşın Karl-Heinz

İdam edilmiş Rusları ya da sivillerin kurşuna dizilişini gösteren fotoğraflar yok, babanın albümünde de bulunan ve yerle bir olmuş evleri, yolları, şehirleri gösteren son derece gündelik fotoğraflar var. Harkov mu burası? Ağabeyim Harkov'un geri alınışına katılmıştı. 1943. Bir zırhlı birlikte görevli olduğu için, SS'lerin sivillere, kadın ve çocuklara yaptığı katliama katılmadığını kabul etsek bile, yine de sivil halktan kurbanlarla karşı karşıya kalmış olmalı, açlık çekenlerle, evsizlerle, çarpışmalar yüzünden yerinden yurdundan olanlarla, donarak ölenlerle, öldürülenlerle. Onların lafı yok, tahminen bu acı, bu yıkımlar ve ölen kurbanlar ona normal geliyordu, yani "insani".

1941'de Barbarossa Harekâtı[1] sırasında bir kolorduya komuta eden General Heinrici, karısına yazdığı bir mektupta şöyle diyor:

1. Almanya'nın Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne karşı başlattığı harekâtın kod adı. (Y.N.)

İnsan savaşın yıkıcı şiddetini ancak ayrıntılarla ya da insanların yazgılarıyla uğraşınca anlıyor. İleride bu konu üzerine kitaplar yazılabilir. Şehirlerin nüfusu tamamen yok oldu diyebiliriz. Köylerde sadece kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlar var. Geri kalan herkes, yurdundan koparılmış halde, devasa Rusya'da oradan oraya sürükleniyor, tutsakların ifadelerine göre insan yığınları halinde istasyonlarda yatıyor ve askerlerden bir parçacık ekmek dileniyor. Bence savaşın bu köklerinden koparılmış insanlar arasında hastalık ya da aşırı zorlanmayla aldığı kurban sayısı, kanlı kayıplar kadar çok.

General Heinrici'nin günlük notları:

Beutelsbacher'e, partizanları penceremden 100 m mesafede asmamasını söyledim. Sabah sabah güzel bir manzara değil.

Gryaznovo, 23 Kasım 1941
Toplantının bitiminden sonra şehitlerimiz için anma töreni düzenlendi, çünkü bugün Ölüler Günü (...) Arkasından "Ölü Rus"a kadar yürüdüm. Yürüyüşün hedef noktası sıradan değil. Orada bir Rus askeri gömülmeden ve donmuş halde haftalardır karın içinde yatıyor. Onu civarda yaşayanlara gömdürtmeliyim.

Anne, 74 yaşında artık yaşlı bir kadınken otobüse atlayıp bir gezi grubuyla Rusya'ya gitti; Doğu Almanya, Polonya ve Beyaz Rusya'dan geçip Leningrad'a giden, oradan da Finlandiya ve İsveç üzerinden geri dönen bir program. Bu vesileyle güzergâh dışına çıkıp ağabeyimin mezarını ziyaret etmek ya da en azından mezarın yakınına gidebilmek

gibi nedensiz bir umudu vardı. Bir kez olsun mezarı ziyaret etmek, bu onun arzusuydu. Ukrayna'da Znamianka Kahramanlar Mezarlığı. Mezar numarası: L 302. .

Büyük bir özlemle çizme isteyen oğlan, hem de dize kadar çıkan bağcıklı çizme. Hitlerjugend'deki görevini sevmiyordu. Defalarca ceza talimi yapmak zorunda kaldı. Takım komutanı onu sokakta yanlarından geçen yayaların arasında sürünerek ilerletiyordu. Evde bundan hiç söz etmedi, ta ki bir tanıdık onu sokakta sürünürken görüp babasına haber verinceye dek. Babası da bir HJ bölge komutanına şikâyette bulundu. Bunun üzerine ağabey tekrar tekrar talim yapmaktan kurtuldu.

Çocukken, gençken sessiz sakindi, hayallere dalardı ve bazen, annenin anlattığına göre, görünmez bir güç tarafından götürülmüş gibi ortadan kaybolurdu. Susardı ve kafasından neler geçtiği bilinmezdi. Usluydu. Uslu bir çocuk, derdi anne. Sessiz bir çocuk. Sessiz sakin. Ama benim için de böyle söylerdi, hatta belki de onun bakış açısından doğruydu. Ketumluğum beni ona uslu gösteriyordu. Anne baba benim Hamburglu bir pulculuk derneğinin gençlik kolunda olduğumu sanırken, ben Sankt Pauli sokaklarında sürtüyordum; kumarhaneleri, barları ve genelevleriyle çok tekinsiz bir mahalleydi. Benim önümde asla cinsellik hakkında konuşulmayan –başka zaman da pek konuşulmuyordu herhalde– sessiz, düzenli evimize karşıt bir dünyaydı. Tal Sokağı'nda sürter ve bina girişlerinde duran kadınları görürdüm, sarhoş denizcileri, striptiz lokallerini, barları, meyhaneleri görürdüm; Silbersack meyhanesinde, babamın anlattığına göre, insanlığın *yüz karaları* toplanırmış: kaçakçılar, karaborsacılar, uyuşturucu bağımlıları, kumarbazlar ve hayat kadınları. *Yüz karalarını* çok merak ederdim. Sil-

bersack'tan taşan gürültü, gülüşmeler, kadınların çınlayan kahkahaları insanı cezbederdi, öylesine yakın ve yine de erişilmezdi. Bir keresinde kapının önünde biraz uzunca oyalandığımda, kapı görevlisi gelip, "Kaybol ufaklık," dedi. İçeriye atılan bu kaçamak bakışlar, mantolarının altına sadece iç çamaşırı, ipek çorap, jartiyer giyen ve ara sıra, bir erkek geçerken mantolarını açan kadınlar.

Günlükte hiçbir hayalden söz edilmemiş, hiçbir arzudan, hiçbir sırdan. Ağabeyin bir kız arkadaşı var mıydı? Bir kez olsun bir kadınla birlikte olmuş muydu? Başka bir vücudu hissetmenin heyecanı, yakınlık, etkileyici yakınlık, kendi vücudunu diğerinde hissetmek, kendini onda, yani onun sayesinde hissetmek, böylece diğerinde kendi çözülmeni yaşamak.

Günlükte yalnızca savaştan söz ediliyor, öldürmek için yapılan hazırlıktan ve alev makineleri, mayınlar, isabetli vuruşlarla bunun mükemmelleştirilmesinden. Bir kez bir varyeteden söz ediliyor, bir kez bir tiyatrodan, bir kez bir filmden, cephe tiyatrosunda seyretmiş olsa gerek. *24 Nisan. Köprü inşası – tanklarımız geliyor. 30 Nisan. Büyük Gölge*[1] *filmi.*

Yorum yok. Filmi beğenmiş mi?

Kendi hikâyesi hakkında ve kendi duygularını öğrenebileceği konusunda kandırılınca, mesele duruşa indirgeniyor: cesaret.

Onun ölümünden sonra anneme gönderilen küçük karton kutuda bir aktrisin fotoğrafı var, Hannelore Schroth.

1. *Der grosse Schatten*, Paul Verhoeven'in 1942 tarihli filmi. (Y.N.)

Yumuşak, yuvarlak bir yüz, kahverengi gözler, koyu kumral saçlar, kenarları gamzelerle biten dolgun dudaklar.
Büyük Gölge.

9.10.1943
Sevgili anneciğim
Ağır yaralandığımı babama yazmıştım
Iki bacağımı da kestiklerini sana da yazmak istedim.
Yazıma şaşıracaksın ama bulunduğum durumda daha iyisi olmuyor.
Bacaklarımı popoma kadar kestiklerini sanma. Sağ bacak dizin 15 cm altından, soldaki ise dizin 8 cm üstünden kesildi
büyük acılar çekmiyorum yoksa hiç yazamazdım
Sevgili anneciğim ağlama Cesur ol protezlerimle eskisi gibi yürüyebileceğim ayrıca savaş benim için bitti ve ağır malûl de olsa oğluna kavuşacaksın
Almanya'ya gelmem herhalde birkaç hafta sürer henüz taşınabilir durumda değilim
bir daha söylüyorum sevgili anneciğim üzülme ve endişelenme ve ağlama hayatımı zorlaştırmış olursun.
Hanne ile Uwe'ye selam
Uwe'ye bir şey söyleme protezlerle geldiğimde 1-2 (okunmuyor) onlar bende hep vardı diye düşünün
Çok selamlar

Kurdelbumbum'un

Kargacık burgacık, yer yer aşırı büyük bir yazıyla kurşunkalemle yazılmış, muhtemelen morfinin etkisi altında. 19 Eylül 1943'te Dinyeper'de yaralanmıştı. Bir gece orada yatmış olmalı, arkadaşlarının idareten sardıkları parçalanmış bacaklarıyla.

Anne gece bir rüya görmüştü: Postayla küçük bir paket gelmiş, anne onu açınca, içinden sargı malzemesi çıkmış, anne uzun mu uzun beyaz sargı bezini açınca, içinden bir demet menekşe düşmüş.

Bu rüyayı gerçekten de onun yaralandığı gece görmüştü. Dostlara ve akrabalara bundan söz etmişti, korkuyla. Ağabeyimin ağır yaralandığını haber veren telgraf ancak günler sonra geldi – neredeyse ölüm haberiyle aynı zamanda.

Bozuk para bulunca üzerine tükürmek ya da tahtaya üç kez vurmak gibi küçük, niyeti ciddi olmayan –ama hiç belli olmaz– gündelik sihir ritüellerini bir yana bırakırsak, her türlü falcılıktan, her türlü batıl inançtan nefret ederdi. Oysa bu rüyadan söz ederken, yer ile gök arasında bizim bilmediğimiz şeyler olduğunu söyledi. Bundan kendince çıkardığı sonuç, bu konuya daha fazla kafa yormamak, başkalarını bununla rahatsız etmemekti. Ama şundan emindi: Uzamsal ve zamansal sınırların ötesine uzanan, sözsüz bir anlaşma biçimi vardı.

Sayın Frau Timm!
16.10.1943'te şehit düşen SS onbaşısı oğlunuz Karl-Heinz Timm'in buraya ulaşmış bulunan özel eşyaları aşağıdaki gibidir:
10 vesikalık resim
1 tarak
1 tüp diş macunu
1 paket tütün
1 not defteri
1 siyah gazi rozeti
1 E.K. II[1] ödünç verme belgesi

1. (Alm.) Eisernes Kreuz: Demir Haç nişanı, 2. sınıf. (Ç.N.)

1 siyah gazi rozeti mülkiyet karnesi
1 telgraf, çeşitli mektuplar ve mektup kâğıtları
Bu eşyalar ekte size iletilmektedir.
Heil Hitler!
imza (okunmuyor)

SS Üsteğmeni (F)

Dönemin dosyaları, haberleri ve kitaplarında hep yeni kısaltmalar geçiyor, anlaşılmaz, gizemli harfler, çoğu büyük harfle yazılmış, arkalarında hiyerarşik düzenler gizli ve aynı zamanda bürokratik tehdit apaçık ortada.

Üsteğmen tamam da, bu (F) ne demek?

Anne ağabeyin mektuplarını, nişanlarını, günlüğünü o küçük karton kutuda sakladı. Kutu elli yıl boyunca tuvalet masasının çekmecesinde durdu. Kullandığı sabunun adı Nonchalance'tı, bu sabundan birkaç kalıbı her zaman çekmecesinde saklardı, tıpkı kolonya ve parfüm gibi. Uzun süre vücudunda kalan, birazı da bu kutuya ve günlüğe sinen, çok karakteristik bir kokuydu.

Ağabeyimin anneme ve babama yazdığı mektupları sıralandırıp yazılı zarflara koydum. Kurutulmuş karanfillerin olduğu mektup. MG haberinin olduğu mektup.

Ağabey hakkında hep şu anlatılırdı: günün birinde pul koleksiyonunu hediye eden bir çocuk. Babamın gururla anlattığı gibi, bir şeyle takas bile etmemişti. Bir aksolotl[1] besleyen çocuk. Sessiz sakin, o yüzden de kötü bir öğrenci olan çocuk. Çok küçükken bir keresinde beş met-

1. Bir tür sürüngen; ev hayvanı olarak da beslenebilen Meksika köstebek semenderi. (Ç.N.)

relik tramplenden havuza nasıl da atladı! Merdiveni tırmanır ve aşağı atlayıverir. Bravo, diye seslenir babam, haydi, yukarı çık bakalım, demişti daha önce. Atla gitsin. Çok iyi beyzbol oynayabilen bir çocuk. Kalp çarpıntısı teşhisi konulan ve tedavi için Bad Nauheim'a giden çocuk. Orada kendi boyunda ve yaşında bir oğlanla birlikte durur. On iki ya da on üç yaşındadırlar. Orada dururlar, kollarını omuzlarına dolamış, yüzlerini birbirlerine çevirmişlerdir, böylece bakışırlar, rahatlamış bir ifade ve hafif bir gülümsemeyle. Oğlanın adı Heinrich'ti ve annenin iddiasına göre, ağabeyin en yakın arkadaşıydı.

Ağabeyin kendisi, yaşamı, günümüze kadar ulaşmış az sayıda mektuptan ve günlüğünden anlaşılıyor. *Kayda geçirilmiş* anılar bunlar.

En sevdiği yemek, sahanda yumurtalı ve ıspanaklı patates püresiydi. Anne yumurtanın henüz sıvı olan sarısına tereyağı damlatırdı. Ağabey Brüksel lahanası da severdi ve çocukken yüksel lahanası derdi. Hastalandığında, şekerli ve tarçınlı sütlaç isterdi.

İçki ve sigara içmezdi. Ta ki cepheye gidene dek. Sigaraları babaya gönderirdi. Ama artık içki içiyor, bütün gece âlem yapıyor, sabah içtimaya çıkıyordu. *Sarhoş halde talim*. Gençler böyle "yontuluyordu".

Günlükte tutsaklarla ilgili hiçbir şey yok. Ağabey günlüğün hiçbir yerinde, alınan tutsaklardan söz etmiyor. Ruslar ya hemen öldürülüyordu ya da teslim olmuyorlardı. Üçüncü bir olasılık, ağabeyin bunu anılmaya değer bulmamış olması.

> 75 m mesafede İvan sigara içiyor, benim MG için kolay lokma.

Heinrich Himmler'in 13 Temmuz 1941'de, Sovyetler Birliği'ne girilmesinden üç hafta sonra, Stettin'de Waffen-SS'lere hitaben yaptığı bir konuşma:

> Bu bir dünya görüşü savaşı ve bir ırklar savaşı. Bu savaşta bir yanda nasyonal sosyalizm var, bizim Germen, kuzeyli kanımızın değeri üzerine kurulu bir dünya görüşü, bizim hayal ettiğimiz gibi bir dünya var: güzel, düzgün, sosyal adaletli, belki ayrıntıda henüz bazı hataları olan ama bütününde mutlu, güzel, kültürle dolu bir dünya, tıpkı Almanyamızın olduğu gibi. Öte yanda 180 milyonluk bir halk var, ırklar ve halklardan oluşan bir karışım, isimlerini telaffuz etmek bile mümkün değil ve insan, tiplerine bakınca, onları hiçbir şefkat ve merhamet duymadan katledebilir.

Ağabeyin birliği, Totenkopf Tümeni'ne bağlı 3. SS Zırhlı İstihkâm Taburu, adı geçen temizliklerde görevlendirilmiş miydi? Partizanlara, sivillere, Yahudilere karşı?

"Ev bombalandı ve hemen ardından oğlan şehit düştü." Bu, kaderin aileye inen sillesiydi. Bu, savaştı. Her şey yok edildi.

Babanın, oğlu Karl-Heinz'a yazdığı mektup:

> Ffo.[1] 6 Ağustos 1943
> Benim sevgili, iyi kalpli Karl-Heinz'ım!
> Bugün, hafta sonu tatili için gittiğim Hamburg'dan döndüm, bu hafta sonu tatili neredeyse 14 günü aştı, çünkü bu arada yapılan 4 bombardımanla güzel Ham-

1. (Alm.) Frankfurt an der Oder. (Ç.N.)

burgumuz tamamen yıkıldı. Hamburg'un en az yüzde 80'i yerle bir oldu. Tam annenle gece saat birde istasyondan eve dönmüştük ki, bir çeyrekte alarm verildi, ben düşman uçaklarının büyük bir hava saldırısı başlattığını duyunca, haykırarak herkesi yatağından kaldırıp aşağıya, sığınağa topladım ve 20 dakika geçmeden eve bir tahrip bombası isabet etti. Tommy[1] her şeyi fosfora[2] buladı, köşe bucak her yer yandı. Evimizden geriye sadece birkaç duvar kaldı.

Tesadüfen *cephe izni* için orada olan baba ve o zamanlar 20 yaşında olan abla –üç katlı evin üst katı yanmaya başlamıştı– birkaç parça eşyayı kurtarmışlardı: bir sehpa, bir sandalye, küçük odadan bir bavul, birkaç havlu, bir diz battaniyesi, iki porselen biblo, bir porselen tabak ve ablanın içinde değerli eşyalar olduğunu zannettiği, aslında Noel ağacı süslerinin olduğu küçük bir sandık.

O sırada durdukları ya da yattıkları yerde ne bulurlarsa kapmışlardı, bu arada kirişler ve yer yer duvarlar çökmeye başlamıştı bile. Eşyaları sokağa taşıdılar, diğer bütün mahalle sakinleri oradaydı, aralarında anne de vardı, bir de kucağında bir çocuk, ben.

Dört bir yanda evler yanıyordu.

Öbürleri hikâye: Ablanın çamaşırları kurtarmaya çalışması ve bir kiriş çökünce babamın onu kenara itmesi. Kiralık evin ikinci katındaki camların sıcaktan birbiri ardına patlaması. Gökyüzünden, her şeyi karaya bulayan bir kül yağmurunun yağması. Bu külün içinde, bunca yıl biriktirilmiş ve edinilmiş şeyler de vardı – şimdi bunlar, kirli gri renkte, saça ve bluza ilişmişti. Sıcak bir yaz günüydü, 25 Temmuz 1943.

1. Almanlar, İngiliz askerlerini böyle adlandırırdı. (Ç.N.)
2. Fosforlu yangın bombası kastediliyor. (Ç.N.)

Çok belirgin başka bir resimle birlikte anılar başlıyor: yolun sağında ve solunda dev gibi meşaleler; yanan ağaçlar.

Ve şu: Havada küçük alevcikler süzülüyor.

Yumuşatarak anlatma tehlikesi. "Anılar, konuşun." Sadece bugünden bakıldığında, her şeyi düzene sokan ve anlaşılabilir kılan nedensellik zincirleri. Şu resim: Çocuk, ben, o zamanlar üç yaşında, bir bebek arabasına yatırıldı, ıslak havlularla örtüldü ve Oster Caddesi'nden geçiriliyor.

Havada süzülen alevcikler, ancak sonradan anlatırken açıklığa kavuştu. Ateş fırtınasının yanan evlerden kopardığı tül parçalarıydı.

Savaştan yıllar sonra bile, çocukluğum boyunca bana eşlik edercesine, bu olaylar tekrar tekrar anlatıldı, bu da başlangıçtaki dehşeti yavaş yavaş törpüledi, yaşananları anlaşılabilir ve sonunda konuşulabilir kıldı: Ablayla babanın ıvır zıvırı önce sokağın ortasına koymaları, sonra çocuğu, beni, bebek arabasına yatırıp havlularla örtmeleri, patlamış bir su borusundan ıslattıkları havlularla; anne ile babanın ve ablanın kurtarılmış az sayıda eşyayı sokakta bırakıp Oster Caddesi'nden okul yoluna doğru koşmaları, sağda solda yanan evler, özellikle caddenin sağ tarafı yanıyordu, Lastrup Yolu'na kadar, yanan evler; insanların tuhaf bir sükûnetle oturdukları, ağzına kadar dolu sığınağa kaçmaları; babanın aynı gece bir Hava Kuvvetleri karargâhına başvurması ve hava saldırılarının tekrarlandığı iki günün sonunda ona akrabaların yanında rastlamaları, tıraşsız, uykusuz, kirlenmiş beyaz yazlık üniformasıyla. Onun ve başkalarının anlattıkları: yanmış evlerin bodrumlarında su borularına sarılmış halde bulunan ve ilk hava akımında parçalanıp toza dönüşen in-

sanlar. Başkaları dışarıya koşmuş ve ateş fırtınasına yakalanarak, yanan mahallenin içine çekilmişti, yine başkaları yanan elbiseleriyle kanallara atlamışlardı. Ama fosfor suda da yanıyordu.

Annemin ablam ve benimle kaçtığı sığınak, okul yolunun köşesinde, deri ürünler mağazası Israel'in binasındaydı. Mağaza bugün hâlâ duruyor. Annemin anlattığına göre, 1938'de vitrin camlarında kocaman afişler asılıymış: *Dikkat! İsmine rağmen, mağaza sahibi safkan Ari ırktandır! Dericiniz Israel.*

Hatırladığım ilk resimlerden biri de şu: sığınakta insanlar. Yaşlı bir adam ağlıyor. Bir kadının kucağındaki kafeste, heyecanla oradan oraya sıçrayan bir kuş var. Başka bir kuş kafesin dibinde sırtüstü yatıyor, az önce salıncaktan düşmüş gibi.

Ağabeyin babaya yazdığı mektup:

> 17.8.1943
> Mektubun bu sabah geldi, Hamburg'un yüzde 80'inin gittiğini aklım almıyor, çok katılaşmış olsam da gözlerim yaşardı. Orası yuvamdı, evimdi, dostlarımın ve anılarımın olduğu yerdi, bu eşi bulunmaz hazine gitti, yok edildi demek.

Yahudilerin sığınağa girmeleri yasaktı.

Savaştan sonra üzerine müstakil ev yapılan bir sığınak görmüştüm. Evi arkadaşlarım almıştı. Aşağı inmek çocukluğa geri dönmek gibiydi, nemli, iç daraltıcı, boru gibi, labirent tarzıydı, çünkü sığınak koruyucu duvarlarla bölünmüştü. Paslanmış havalandırma boruları duvar

boyunca uzanıyordu. Yazılar: Sigara içmek yasaktır. Gaz vanaları. Hafızamın derinliğindeki resimleri gözlerimin önüne getiren çok acayip bir iniş. Şaşırtıcı olan, ışık sönünce beyaz duvarların açık renkte parlamasıydı, daha, hâlâ, savaştan altmış yıl sonra, fosforlu renkle boyanmış duvarlar parlıyordu. Ve yavaş yavaş, sessiz sedasız, parlama güçlerini yitiriyorlardı.

Babanın ya da ablanın yanan evden kurtardığı iki Biedermeier[1] porselen biblo da hafif hasarlı. Kolunda çiçek sepeti olan kadın çobanın bir eli eksik. Öbür biblo küçük bir sahneyi canlandırıyor: Biedermeier elbiseli iki kadın oturmuş, bir adamı dinliyor, ayakta duran adam onlara kitap okuyor, sol elinde kitabı tutuyor, sağ elini vurgu yapmak istercesine kaldırmış. Kitap kırılarak elinden alındı, sağ elinin parmakları da eksik. Savaş sonrası dönemde bu sakat biblolar kitaplıkta dururdu, anne babanın savaşta yitirdiklerinin anıtları.
Hasar görmeyense –bu da tuhaf bir şey olarak anlatılıp durdu– ablanın yanan, çöken evden bir kutu içinde çıkardığı Noel ağacı toplarıydı.

Acayip olan şokun, korkunun, dehşetin tekrarlanan anlatımlarla yavaş yavaş anlaşılabilir olmasıydı, yaşananların yavaş yavaş dil kalıplarında zayıflamasıydı: *Hamburg yerle bir. Şehir bir alev denizi. Ateş fırtınası.*

1943 sonbaharının sonlarında biz, annemle ben, Coburg'daki akrabaların yanına nakledildik.

1. Almanya'da, 1815 Viyana Kongresi'yle başlayıp 1848 Devrimi'yle bittiği kabul edilen dönem ve bu dönemde gelişen kültür ve sanat. "Küçük burjuva üslubu" anlamında da kullanılır. (Ç.N.)

Ağabey kürkçülük öğrenmişti. Annenin anlattığına göre, kürkçü olmayı çok istemişti. Günlük de bunu doğruluyor. Içinde bazı çizimler var, bunların arasında –insana dokunacak kadar beceriksizce yapılmış– bir kürkçü dükkânının vitrin dekorasyonu için taslak da var.

Şaşırtıcı olan buydu, belli ki bu mesleği seviyordu. Benim tersime; ben de kürkçülük öğrenmiş ve aynı şekilde kalfalık sınavını vermiştim ama aklımda tek bir şey vardı, başka bir şey yapmak –yazmak, okumak, evet, daha o zamanlar yazmaya, okumaya düşkündüm– kesinlikle babadan kürkçülüğü devralmak istemiyordum. Bu meslek beni sıkıyordu, oysa her şeyi öğrenmiştim, astragan, vizon ve kunduz mantolar dikmeyi, kesimler tasarlamayı ve patron çıkarmayı. O kadar iyi öğrenmiştim ki, sonunda kalfalık sınavını pekiyi dereceyle geçmiştim. Baba da bu işten nefret ediyordu, zorunlu bir işkenceydi. Ama serbest çalışıyordu. Serbest çalışmak, bu önemliydi işte. Bir hâkimiyet duygusunun kalıntısıydı bu. Çok iyi bilmediği meslekten nefret ediyordu. Tesadüfi bir meslek. Yıkıntıların olduğu bir arazide bir kürk dikiş makinesi bulmuştu. Ama makineyi buluşu sadece bir tesadüf değildi, savaştan önce ölü hayvan doldurucusu olarak çalışırken dikkati mutlaka bu dikiş makinesine yönelmişti. Birçok şeyin yersiz yurtsuz hale geldiği ve içinde bulunduğu bağlamdan koparılmış, yitik bir halde yıkıntıların arasında yattığı dönemdi.

Yıkık evlerde, sonradan eskicide iyi para edecek bakır ve kurşun borular, çeşit çeşit metaller bulunuyordu, bir de tencereler, ocaklar, dikiş makineleri, sobalar, tornalar, alet edevat. Ve yollarda, Alman ordularının geri çekildiği yollarda, terk edilmiş araçlar duruyordu, mermilerle delik deşik olmuş ordu kamyonları, seyyar mutfaklar ve top arabaları, yolda kalmış ve sağlam parçaları sökülüp alınmış özel otomobiller. Bunlar takasa dayalı ticarete

malzeme yapılıyor, denklerinin hep yeniden aranması gerekiyordu; takasa dayalı ticaret gerçekten de arz ve talebe göre şekilleniyor, en çok Amerikan sigaralarının yaklaşık kurunu temel alıyordu.

Baba ne istiyordu?

Tam da dile getirilmemiş bu arzular ve nefretlerdir ki, ötelere uzanır ve bir manyetik alanın çizgileriyle kıyaslanırcasına, davranışlarımıza yön verir.

Baba ne istiyordu? En azından kürkçülük değil, ölü hayvan dolduruculuğu hiç değil.

Arzusu neydi?

Silahlı milis kuvvetleri döneminden sonra çeşitli şehirlerde yaşamış. Liseyi bitirmemiş olmasına rağmen zooloji okumuş. Bugün kendime soruyorum, bunu nasıl yaptı, yoksa bu sadece anlatılmış, uydurulmuş özyaşamöyküsü müydü? Bir süre Stuttgart'ta yaşamış; orada açlık çekmiş olmalı, haftalarca havuçla beslenmiş, ta ki yetersiz beslenme yüzünden düşüp bayılana dek. Onu Stuttgart'ta ziyaret eden kız kardeşi Grete söz etti bundan. *Organisation Consul*'e[1] yakın durmuş, hatta belki de üyesiymiş. Kız kardeşi Grete'nin iddiası bu.

Kasım hainleri. Kalleşçe arkadan vurma. Sistem dönemi.[2]

Organisation Consul, silahlı milis kuvvetlerinin gizli mahkemesiydi.[3] Sözde vatan hainleri Rathenau ve Erz-

1. Freikorps'un 1921'de dağıtılmasından sonra kurulan ve politik cinayetler aracılığıyla genç demokratik Weimar Cumhuriyeti'ni sarsmayı amaçlayan aşırı milliyetçi silahlı örgüt. (Y.N.)

2. Aşırı sağcıların demokratik Weimar Cumhuriyeti'ne karşı kullandıkları nefret cümleleri. (Y.N.)

3. Feme denen bu yasadışı gizli mahkeme, siyasi muhaliflerin ya da hain diye nitelendirilenlerin öldürülmesi konusunda karar verirdi. (Ç.N.)

berger cinayetlerinden sorumluydu.

Bir keresinde, Birinci Dünya Savaşı'ndan eski bir asker arkadaşı geldi; onunla, her zamanki alışkanlığının tersine, odada yalnız konuştu. Boylu poslu bir adamdı, yüzü solgun, ince, burnu ve alnında çarpık, mor bir yara izi. Ortası ayrık kaşları kıvır kıvır çıkarak birleşmişti. Süvari, diyordu baba ona, adını söylemeden. Annenin de hiçbir şeyden haberi yoktu.

1921'de baba, iltica etmiş bir Çarlık subayıyla birlikte bir oyuncak fabrikası kurmaya kalkışmıştı. İşsizlere ve savaş gazilerine tahtadan atlar yaptırdılar. Babam reklam sloganları buldu, bunlardan sadece bir tanesi aklımda kalmış: "Sevgili küçükler için, gülsünler ve ağlamasınlar diye."

Anneyle bu dönemde tanışmış; en parlak günlerini yaşayan bir şapka fabrikası ve bir mağazası, Hamburg-Eimsbüttel'daki Tornquist Caddesi'nde küçük bir villası olan bir şapkacının kızı.

Söylediğine göre, ilk görüşte aşk değilmiş ama çok geçmeden, birkaç kez buluştuktan sonra, âşık olmuşlar. Buluşmaların arasında her seferinde bir-iki hafta oluyormuş. Adamdan, bu uzun boylu, ince yapılı, *litewka*'sında[1] –üniforma ceketinde– rütbe işareti bulunmayan adamdan hoşlanıyormuş. Bazı fotoğraflarda bu ceketle görülüyor. Sahtekârlık yapmak istese rahatlıkla bir Prusyalı prensi oynayabilirdi. Bir fotoğraf onu Faşing kutlamasında süvari kılığında gösteriyor. Elinde neredeyse hep sigara var, bazen de ağzında, bugün sadece eski film afişlerinden bilindiği gibi, hafifçe ağzının kenarında, küçücük bir gülümseme, elleri *litewka*'sının yan ceplerinde.

1. İlk olarak 1807'de Prusya ordusunda giyilen çoğunlukla uzun kuyruğu olan ceket benzeri bluz, hafif ceket. (Y.N.)

Bunun dışında bir takım elbise ceketi, paltosu yoktu, sadece bu üniforma ceketi, altına kışın yamalı, gri bir kazak giyerdi. Görgülü bir çulsuzdu. Şapkacıdan kızını istemiş, adam varlıklı bir damat arzu ediyormuş ama sonra yine de razı olmuş. Kısa süre sonra genç adamın fazla büyük olmayan oyuncak fabrikası iflas etmiş. Çarlık subayı alacaklılardan kaçıp Paris'e gitmiş, genç adam kayınpederi tarafından affedilmiş.

Anne onun kendisi için tek erkek olduğunu söylerdi.

Babanın bıraktığı izlenim ile gerçek kimliği arasındaki belirgin farkı görmediğinden değil. Ama babanın hal ve tavrında hep bir güven vardı, bu genellikle pek de üstü örtülü olmazdı, herhalde çoğu durumda da üstünü örtemiyordu. Eğitimini tamamlasaydı, üniversitede okusaydı, avukat olsaydı, zeki ve ağzı laf yapan, ki zaten öyleydi, ya da mimar olsaydı, kesinlikle iyi icra edebileceği bir meslek –çizim yeteneği ve net bir mekân tasavvuru vardı– o zaman sağlam bir yurttaşlık kimliğine sahip olacağı kesindi. Ama içten içe küçümsediği bir işle uğraşmak zorundayken, her zaman sadece görünüş itibariyle "daha fazla" oluyordu.

Anne bu zayıflığı gördü ve onu dengelemeye çalıştı, babayı toplum içinde rezil etmeden, ağzını bile büzmeden ya da kaşlarını bile kaldırmadan. Onun hakkında asla aşağılayıcı konuşmadı, ben ondan yakınsam da. Ve bir dönem geldi, sinirlenmeden babayla konuşamaz oldum, ölümünden hemen önce.

Anne onun yanında oldu, tereddütsüz. Kocam, derdi genellikle, sadece: kocam. Bana karşıysa, baba, derdi.

Evli olmak kesin bir şeydi, güvenilirliği olan bir şey, bir kereliğine kurulmuş bir ittifak, koparılamaz bir bağlılıktı.

Benim önümde hiç kavga etmediler. Kavga etmek için nedenleri olmuş olmalı, çünkü o, anne, yapılabilir, elle tutulur şeylere kafası çalışan, dış görünüşe çok az önem veren, bunun gözlerini kamaştırmasına izin vermeyen, mütevazı yaşayan anne, babanın ölçülerini aştığını gözden kaçırmamıştır. Tartışmalar olurdu. Anne ona görüşünü söylerdi, sakin ve kesin bir dille. Ama benim önümde hiç kavga etmediler. Hatırladığım, şöyle bir uyarı: "Bunu yapamazsın, Hans. Olmaz."

Anne ile babanın boşanabileceğini, ki sınıfımda bunun üç-dört örneği vardı, ya da sadece ayrı yaşayacaklarını düşünemezdim bile. O..lar birbirine aitti, bu asla değişemezdi. Ve onun ölümünden sonra da annem, ki o zaman 56 yaşındaydı, o benim için tek erkekti, istediğim, sahip olduğum tek erkekti, dedi. Hafızamı iyice yoklasam da, yüksek sesli, şiddetli bir tartışma hatırlamıyorum, küsüp somurtma, sitem dolu sessizlik, kin ve garez olmazdı, ne babada ne annede. Rol dağılımı buna izin vermeyecek kadar netti. Baba ekonomik durumu belirliyordu, yürüyüşün yönünü. Anne evi çekip çeviriyor, dükkânda duruyor, kadın müşterilere tavsiyelerde bulunuyor, ara sıra atölyedeki işlere yardım ediyor, mantoları astarlıyor ve çocuğa bakıyordu, yani bana, *üç numaraya, tekne kazıntısına*.

Kadınların özgürleşmesi onun için bir anlam ifade etmiyordu. Kendimi neden kurtarayım? dedi bir kadına, kendisi 1969'da bir kadın meclisinin kurulmasına katkıda bulunmuştu ve kürk mantosunun şeklini değiştirtmek istiyordu. Annenin bana sonradan anlattığına göre, manto kirliymiş, üstelik kadın tadilat ücretini indirtmek istemiş. Ben güzel sözlerle geçimimi sağlayamam, demiş anne bunun üzerine. Çalışıyorum ve bunun karşılığını

almak isterim. İşte bu kadar, dedi, sonra kapıyı açtım. Azimli olduğunda, gözüme olduğundan daha büyük görünürdü.

Politika onu sadece, kendisinin ve ailesinin rahat bırakılması konusunda ilgilendiriyordu. Bir daha asla savaş olmamalıydı. Oy vermeye giderdi ama, bunlar istediklerini yapıyorlar, derdi hep. Sol partilere oy verirdi, herhalde benim yüzümden. "Sağcılardan, çapulcu çetesinden gına getirmişti."

Operaya, tiyatroya, müzeye gider ve benim ona önerdiklerimi okurdu. Ama okudukları, dinledikleri, gördükleri onu değiştirmezdi. Ara sıra operaya ya da tiyatroya gitmek güzel olduğu için yapardı bunu, çünkü işin içinde güzel giyinmek, arada verilen bir kadeh şampanyayı içmek ve ertesi günlerde o akşamdan söz edebilmek de vardı. Entelektüel değildi. Noellerde, doğum günlerinde ziyaretine gittiğimizde, hepimiz, çocuklar, Dagmar ve ben, onun sakladığı magazin dergilerine üşüşürdük.

Mevcut duruma boyun eğerdi. 1945 sonrasının dar, kötü koşullarına uyum sağlayabiliyor ve işler iyi giderken tutumlu yaşıyordu. Ya istekleri? İstekleri oğlana, bana yönelikti. Oğlan iyi durumda olmalıydı. Ya kendisi? Para sıkıntısı yok. Yolculuklar. İşler iyi gitmeliydi. Elleri, gözleri ağrıyordu. Yakınmazdı ama papatya çayına bandırılmış pamuk tamponla gözlerini sildiğini görürdüm. Kataraktı vardı ve günün birinde dikiş dikememekten, hiçbir şey görememekten korkuyordu.

82 yaşında işi bıraktı. O zamana kadar çalıştı, her işgünü işinin başındaydı, defter tutar, mal satar, prova yapar, mantoları astarlardı. Bunların eğitimini almamıştı. İşi yapa yapa öğrenmişti. Yetişme koşulları düşünülürse, her şey çok farklı gelişmiş olmalıydı. İyi aile kızı. Ama kaderinden şikâyetçi değildi.

Son yıllarda, işi sadece ablamla birlikte yürütürken ve durum çok kötüyken, öyle ki biriktirdiği paradan yemek zorundayken, ziyaretine gittiğimde, mağazanın arkasındaki o küçük, aydınlık odada, yani atölyede oturmuş, bir kürk mantoyu astarlıyor olurdu. Hafızamdaki belirgin resimlerden biri, onun orada oturup dikiş dikmesi. Pencerenin önünde, açık yeşil dalları rüzgârda cama sürtünen bir huş ağacı.

Akşamüstü abla gidip çörek ya da bir parça tereyağlı kek alır, bu sırada anne suyu ocağa koyar ve sofrayı kurardı, tabaklar, tabaklı fincanlar. Sonra oturup kahve içer ve keyif yaparlardı. Akşam eve gider ve annenin çıkmak istediği yolculuklardan söz ederlerdi. Ve gerçekten de yolculuk yapmaya başladı, altmışıncı doğum gününe kadar Almanya'nın dışına hiç çıkmamışken, otobüsle Fransa'ya, İtalya'ya, İngiltere'ye, Rusya'ya gitti. Fotoğraflar yolculuktan sonra evde albüme yapıştırılıp altlarına yazılar eklenirdi. Bu yolculuklardan kart atardı, dostlara, akrabalara, bana. Eve dönünce mektup yazardı, hemen hemen her gün. Günün birinde, yoğun çalışamayacak hale geldiğimde, bu mektupları, yüzlerce mektubu okuyacağımı tekrar tekrar gözümde canlandırıyorum ve teselli bulacağımı düşünüyorum.

Anne beni dünyaya getirdiğinde 38 yaşındaymış. Onun deyişiyle topaç gibiymişim, 5 kilo 174 gram. Anne narin, ufak tefekti, boyu sadece 1,61'di. Beni geç doğurmuştu, bu da o zamanlar hayli alışılmadık bir şeydi. Anlattığına göre, hamileliği anlaşılmaya başlayınca biraz utanmış. Ama çocuğu doğurma konusunda asla tereddüt duymamış. Babamın da duymadığını iddia ederdi.

Çocuk, ilki, 1922'de dünyaya gelmiş, anne evde doğum yapmış, istedikleri gibi oğlan değil, kızmış. Baba hayal

kırıklığını saklamamış bile olsa gerek. Hayat hikâyesini düzeltebilecek oğullar, oğullar istiyormuş. Oğullar daha fazla güvenlik vaat ediyormuş, ekonomik anlamda da. Büyükbabası Langenhorn'da çiftçiymiş. *Timmweg.* Toprağı konut inşa eden şirketlere satmış ve paranın çoğunu yiyip bitirmiş, içki ve kadınlar, tıpkı "kadının teki"yle ortadan kaybolan babası gibi. Bütün resimleri yok edilen büyükbabamdı bu. Bir resim tahribatı. Onun hakkında konuşulmazdı. Unutulmalıydı. Hatırlamayarak, adını anmayarak cezalandırma.

Annenin anlattığına göre, baba bir oğlan çocuğu olmasını o kadar çok istemiş ki, "kız"ı ne yapacağını bilememiş, iki yıl sonra doğan oğlu Karl-Heinz'ta ise durum farklı olmuş. Gerçekten de fotoğrafların hiçbirinde ablayla fiziksel iletişim halinde görülmüyor, ne kollarının arasına almış ne elinden tutmuş ne kucağına oturtmuş. Daha sonra, abla hastaneye yattı, zar zor konuşabiliyordu, "babamız –benimle konuşurken hep babamız, annemiz derdi, bunun aramızda gramerden öte bir bağ kurmasını amaçlıyordu– babamız beni hep reddetti," dedi. "Karl-Heinz'ın tersine. Babanın gözdesi oydu." Abla onun gölgesinde kaldı. İstekleri pek fark edilmedi, normalde çok sevecen, adil olan anne tarafından da. Abla anneye benziyordu, sadece daha koyu renkliydi, çocukken saçları neredeyse siyahtı, gözleri koyu kahverengi.

Küçükken bir komşu, Çingene çocuğuna benziyor, demişti. Anne öfkelendi ve adamla selamı sabahı kesti.

Ya çekne kazıntısı? Açık kumral, babanın tipinde, baş yapısı, alında saçın başladığı yer, saçın tepesindeki helezonvari kıvrım, eller de ona benzer ama gözler anneden, kahverengi – ben.

Hanne Lore büyük ve ayrı yazılacak, bunda ısrar ederdi,

bu özel yazım tarzı onun eşsizliğini onaylayabilirmiş gibi. İsteklerinin peşinden koşabilmek için kendi kararlılığını geliştirememişti. Okuldan sonra ev idaresi eğitimi aldı, devlet için çalışmaya başladı. Ve az kalsın boğuluyordu. Bir kadın yönetici onu bir havuzun derin suyuna itmiş –savaş zamanıydı– yüzmeyi öğrenmek için şok yöntem olarak düşünülmüştü bu. Bağırmış, su yutmuş, suya batmış, yeniden yukarı çıkmış, havuzun dibine çökmüş. Bir havuz görevlisi kurtarmış onu.

Hayatta şansı olmayanlardan biriyim, derdi. Bunu mesele yapmaz, daha çok kısa ve öz belirtirdi bu "hayatta şansı olmamayı". İlk nişanlısı piyade eri olarak Rusya'da şehit düşer, başka bir adamla tanışır, nişanlanır, adam 1944'te Rusya'da esir düşer. 1951'e kadar bekler, yedi yıl boyunca, sonra nişanlısının bir Rus kampında öldüğü haberi gelir. Babaya benzeyen bir adama âşık olur, bu uzun boylu, sarışın, yakışıklı adam bir kuyumcu dükkânı kiralamıştır ve abla en iyi müşterisi olur, ta ki baba adamı evden kovana dek. Abla onunla gizli gizli buluşur ve akrabalara gümüş kaşıklar, çatallar, bıçaklar hediye eder ama dostluk bozulmasın diye bunları bir fiyonkla süsler. Baba, adamın iki nişanlısı daha olduğunu ortaya çıkarır. Bu, ablayı dehşete düşürmez, satış dehası ona bir hikâye anlatır, diğer iki nişanı neden henüz atmadığını açıklar.

Amma aptallık, der baba.

Ama abla aptal değildi, aşktan gözü kör olmuştu. Görmek istemiyordu, tek istediği hissetmekti, kendini duyumsamak, ilgi, şefkat görmek, ciddiye alınmaktı, adamın tarafında bu durum ticari niyetlerle, mücevher ve gümüş sofra takımı satışıyla bağlantılı olsa da. Şu gündelik tutkulardan biriydi, aynı zamanda protesto, isyan, itiraz; çocuk bunları şaşkınlıkla izliyordu ve bunlar bugün kıyaslanabilecek genel durumlardan çok daha vahşi,

dramatik, radikal gelişiyordu; çünkü *yakışık alan* ve *yakışık almayan* şeylerin toplumsal olarak daha fazla bağlayıcılığı vardı. Erkeğin peşinden koşulmazdı.

Ablanın yaptığı, üstelik de aynı mahallede –kuyumcu dükkânı sadece bir sokak ötedeydi– bir skandaldı. Baba için utanç kaynağıydı. Kızı, hayatında iki kadın daha olduğu herkesçe bilinen bir adamla dolaşıyordu.

Sonunda baba, ne de olsa 32 yaşında olan ablaya bu adamla her türlü ilişkiyi yasakladı. Baba ile kızı arasında yaşanan şiddetli kavgalar bağrışmalara, hüngür hüngür ağlamalara, hıçkırmalara, kapıları çarpmalara, haykırmalara sahne oluyordu.

Abla evden ayrılıp çocuk bakıcısı ve kâhya olarak bir doktor ailesinin yanına yerleşti. İki yıl sonra geri döndü. Kuyumcu bu arada başka bir kadınla evlenmişti, bir konserve balık fabrikatörünün kızıyla.

Abla geri döner ve babanın dükkânında kürk terzisi olarak çalışır, işi öğrenir. Babanın ölümünden sonra, ailesi halı ticaretiyle uğraşan İranlı bir Yahudi'yle tanışır. Bu dost canlısı adam yıllarca ona talip olur ama abla onunla evlenmeyi reddeder. Ondan hoşlanmaktadır ama mesafeli, uzak bir biçimde. Onunla sinemaya, ara sıra operetlere gider ve güneşli pazar günlerinde şehir merkezine gidip öğle yemeği yerler, gezerler, bir kafeye girerler ve akşama doğru adam onu eve bırakır. Böylece yıllar geçer.

Doğum gününde, Noel'de adam ona üzerinde Şah'ın resmi olan irili ufaklı altın paralar hediye eder, ona Şark işi nakışlar, pirinç tabaklar ve pirinç testiler hediye eder – annem bunları çok çirkin bulur. Adı Efraim olan adam hem ablaya hem de anneye eski çağlardan kalma bir kibarlıkla, çok saygılı davranır.

Bir keresinde abla bir kutlama için onunla birlikte sinagoga gider, bir keresinde de ailesini ziyaret eder.

Neden adamla aynı eve taşınmadığını sorduğumda,

şöyle der: Birlikte yaşayabileceğim kadar hoşlanmıyorum ondan.

Bir kasım günü, abla sabah gazetede gece Hamburg' da fırtına çıktığını, sel olduğunu, yollarda kazalar yaşandığını okur.

> Oster Caddesi nde (Eimsbüttel) 50 yaşındaki Hekmat H. (New York) yönetimindeki araç, 31 yaşındaki Detlef L. (Kuzey Erstedt) yönetimindeki taksiyle çarpıştı. Amerikalının yanında oturan ve ağır yaralanan 62 yaşındaki İbrahim H. (Eimsbüttel) olay yerinde hayatını kaybetti.

Gazete kupürünü küçük valizde buldum; bu çocuk valizinde kişisel belgelerini saklardı, birkaç mektup, bir nişan ilanı, ölüm ilanları, birkaç fotoğraf, içlerinden bir tanesi hiç tanışmadığım nişanlısının.

Her şey farklı olabilirdi, derdi. Ancak erken yaşta bile düzeltme olanağı görmedi. Böyle yaşadı, ta ki hastalanıp ameliyat edilmesi gerekene kadar. 68 yaşına yeni basmıştı. Yapay bir makat takıldı. Başlangıçta çok utanıyor ve korkuyordu, seyahat etmek istemiyordu. Derken, birkaç ay sonra, ziyaretimize geldi ve sofrada açıkça duyulacak şekilde gaz çıkardığında, çocukların önünde bununla ilgili espriler yapabildi. "Olmaz böyle şey," dedi. "Artık ancak küçük poşetlerle seyahat edebiliyorum." Tuvaletten çıkınca, kâğıda sarılmış küçük torbayı biraz mahcup bir halde dışarı taşır ve aşağı indirip çöp bidonuna atardı.

Bir keresinde, ikimiz yalnızken, ağladı ve bunun feci bir şey olduğunu söyledi.

Berlin'den Hamburg'a gidiyordum. Yemekli vagonda oturmuş, dışarıya bakıyordum, bana çok tanıdık gelen manzaraya: çayırlar, dönemeçler, küçük ağaçlıklar, bataklık bir çayırda leylekler, tek başına meşeler, siyah-beyaz alacalı inekler, tuğla evler, Saksonya ormanları, bahçelerinde mavi çamlar ve çamaşır telleriyle ilk tek katlı evler, merkez istasyon. Eimsbüttel'a gidiyordum, Elim'e, benim doğduğum ve annemin öldüğü hastaneye.

Elim, bir istirahat vahası.

Aynı altı yataklı odaydı, annenin yatmış olduğu oda. Pencereler açıktı, tüller hafifçe kıpırdıyordu. Alışılmadık ölçüde sıcak bir yaz günüydü.

Ablanın yatağının yanında, serumun asılı olduğu tekerlekli bir metal ayak duruyordu. Kolunun morarmış iç kısmında kanül takılıydı. Abla süzülmüştü, kollarındaki etler gevşekçe sarkıyordu. Açık kumrala boyattığı saçları darmadağınıktı ve diplerden rahat iki santimetre beyazları çıkmıştı. Hastane geceliği kaymıştı ve kaburgalarına yapışmış göğsünün birazını gözler önüne seriyordu. Ağzı ihtiyarlarınki gibi içine çökmüştü. Sonradan takma dişlerini komodinin çekmecesinde gördüm.

Önce onun eve gitmiştim. İtinayla ortalığı toplayıp temizlemişti. Buzdolabının buzu erimişti. Ödenmesi gereken bir elektrik faturası koridordaki masada duruyordu. Yatak çarşaflarını benim için değiştirmiş ve eskiden annenin yaptığı gibi, boyu kısa olan bu yatağı, bacaklarımı hafifçe çekip uyumam gerekecek şekilde hazırlamıştı.

Fatura?

Ödedim.

Huzursuzdu, elini sürekli yatak örtüsünün üzerinde gezdiriyordu.

Evde her şey yolunda, için rahat olsun.

Ama konuşmak istiyordu, kendinden, babadan, benden söz etmek istiyordu.

Nasıl görünüyordum? İnsan bu sorunun yanıtını alabildiği sürece, hâlâ bir çocuktur.

Farklı.

Nasıl farklı? Farklı işte. Nasıl? Düşünüp taşındı ve bir süre sonra şöyle dedi: Çalıların arasında aslanlar görmüştün. Ve elindeki sopayı sağa sola sallamıştın. Herkes gülmüştü. Bir tek baba gülmemişti, seninle birlikte aslan aramaya çıkmıştı o. Abla düşündü, sadece konuşmanın değil, düşünmenin, hatırlamanın da ona zor geldiği belli oluyordu. Babamız hep dikkatliydi, dedi, baba bu kötü ameliyatı engellerdi.

Ama olması gerekiyordu, dedim.

Buna izin vermezdi. O her zaman benimle ilgilendi, dedi.

Böyle görmek istiyordu; evet, belki, dedim ben de.

Babaya düşkün olan, yani "tam" bir oğlan çocuğu olan Karl-Heinz. Baba bu oğlanla "gurur" duyuyordu. Muhtemelen ağabey benim kadar ürkek bir çocuktu. Bugün bile hâlâ kendimi şunu düşünürken yakalıyorum: Haydi atla, şimdi. Aşağıda, ta aşağıda su var. Ve kimse bana nasıl atlanacağını açıklamadı, baş ileriye ama öne doğru, aşağı doğru değil, kendini tramplenden iteceksin, aşağı bırakmayacaksın. Bir keresinde, yağmurlu bir günde, açık havuzda kimsecikler yokken, bir şey söylemeden gittim, beş metrelik tramplene çıkıp atladım. On metrelik tramplen hâlâ beni bekliyor. Emir gibi bir duygu: cesur olmak. Cesur olmalıydı, ama delice cesur değil. Bacakları kesilmiş halde askerî hastanede yatarken, afyondan dili damağına dolaşarak, gözü kara olmadığını iddia ediyor. Yani o zaman bile, sakatken ve sonsuza dek mahvolmuş bir hayatın, artık gelmeyecek bir gençliğin farkındayken, o zaman bile hâlâ cesur, uslu oğlan çocuğu o.

Ağabey anneye yazdığı bir mektuba, o zaman üç yaşında olan bana yazılmış bir ikincisini eklemiş.

22.7.1943
Sevgili Uwe,
Annemin yazdığına göre bütün Rusları vurup öldürmek, sonra da benimle tüymek istiyormuşsun. Oğlum, herkes bunu yapmaya kalkarsa ne olur? ama yakında eve geleceğimi umuyorum, o zaman Uwe'yle oynarım.
Şimdi nakil bekliyoruz, Doğu Cephesi'nde başka bir yere gideceğiz.
Bütün gün ne yapıyorsun? Böğürtlenleri mi lüpletiyorsun, ne? Afiyet olsun.

Üç yaşında bir çocuk bütün Rusları vurup öldürmek istemeyi nasıl akıl eder? Doğal bir konuşma gibiydi. Ama birliğinden kaçması için anneden gelen son derece dolaylı bir istek de olabilirdi, mektuplar sansürden geçtiğinden, bir çocuğun ağzından dile getirilmişti. Çünkü bunun anlamı yok, insan bütün Rusları vurup öldürürse, artık tüymesi gerekmez.

Lüneburger Heide. Totengrund. Schleswig-Holstein. Bad Segeberg. Pazar akşamüstü. Göl etrafında gezinti. Baba şapkalı ve hafif yazlık paltolu, elinde deri eldivenler, annede tayyör, açık renk bir yazlık manto, örme eldivenler, çocukta açık renk pantolon, beyaz diz altı çoraplar; göl kıyısında böyle gezmeye çıktık. Bunu hatırlamak insanı felce uğratıyor, nefes alırken, düşünürken, hatırlarken felce uğratıyor. Ve bir şey daha; genellikle bu pazar gezmelerinde *ondan* söz edilirdi, yoksa bu *genellikle* sözü gerçeğin abartılması mı, zira ara sıra oluyordu ve özellikle bana yönelik olmasa da, konusu ben olan bir konuşma olduğu

için mi sadece benim üzerimde böyle bir etki bırakmıştı? İkisinin, anne ve babanın hayatı da konu oluyordu. Şöyle olsa nasıl olurdu? Bu son derece gereksiz bir sorudur, ama hep soranı da hedef alır, olayların ona ne dereceye kadar değiştirilebilir, akılcı bir eylemle müdahale edilebilir göründüğünü sorar. Bu sırada anne babaya asla sitem etmezdi. Ağabeyin gerçekten "gönüllü" olarak askere yazıldığı, babanın onu ikna etmeye çalışmadığı söylenirdi. Ama buna ihtiyaç da yoktu. Babanın toplumla uyumlu olarak arzu ettiği şeyin sözsüz uygulamasıydı sadece. Bense kendi sözlerimi bulabilmiştim, karşıt sözler, sorma ve sorgulama. Üzüntü ve korkunun ifade edilebildiği sözler – anlatım sırasında. Oğlan hayal görüyor ve "sallıyor". Yalan söylemek, kıvırmak anlamında. Gerçekten de oğlan duyduklarını ve gördüklerini iç içe geçirerek kendine ve olaylara çok özgün bir anlam verebiliyordu.

Korkak oğlan. Cesur oğlan.

Babaya mektup:

20.7.1943

5 Temmuz'dan beri Tiger tankımız çarpışma halindeydi, karşı saldırı sona erdi, başarımızı gazetede okumuşsundur. Bazı yerlerde ağır çarpışmalar oldu Rus, Ame. ve İng. tankları birbirinden sadece 50-100 m uzakta, bazen 3 tanesi yan yana. Zırhlı personel taşıyıcımızla T34'le kapıştık, T34 tank 3,4 ya da Tiger'den boyunun ölçüsünü aldı. Sana daha sonra her şeyi anlatırım.

Anneme hiçbir şey yazmıyorum.

Asker arkadaşın Karl-Heinz'tan selamlar

Cesur oğlan gönüllü olarak seçkin bir birliğe yazılmıştı. Onun, babanın, silahlı milis kuvvetlerinde savaştığından

çok farklı bir elit, bunlar feodal, aristokrat kalıntılardı, insan bunların arasına girebilir, ama hiçbir zaman gerçek anlamda alınmazdı, yani sadece girmesine göz yumulurdu. *Semper talis*, hep kusursuz; baba muhafız birliği piyade erlerinin bu düsturunu alıntılamaktan hoşlanırdı. Ama onun hayatı böyle değildi işte: kusursuz. Onur sözcüğü – nasıl da vurgulardı onu: "Onura aykırı bu."

Büyük büyükanne ve büyükbabasına kadar Yahudi ataları bulunmadığını soy kimliğiyle kanıtlayanlar Waffen-SS'e girebiliyordu. *Saf Ari köken*. Soyağacı. Bütün halk için asalet. 1928'de kümes hayvanları yetiştiren Himmler, SS için Ortaçağ'dan örnekler arıyordu, tarikat kaleleri, Germen oyunları, doğu kolonileri. Halkı dönüştürme. Gülünç, acayip bir sözcük, halkı dönüştürme ama –gerçekte– caniceydi. Seçilenler ırka göre tanımlanacaktı; halk, sosyal tabaka değil, kan, aristokraside olduğu gibi, mavi kan değil, Ari kanı, Alman kanı, efendi, hükmetmeye atanmış kişi. *Das Schwarze Korps*.[1] Elitler. Ve kesinlikle sistemli: Sovyetler Birliği'ndeki Einsatzgruppen liderleri –açık ve net bir biçimde Himmler tarafından kayırılan– akademisyenlerdi, sekizi hukukçu, biri üniversite profesörü; SS alay komutanı Blobel, özel birlik 4A'nın komutanı, 60 000 insanın ölümünden sorumlu olan kişi, mimardı. Sorgulamayı yapan Amerikalı subayları şaşırtan, bu adamların acımasız ilkel kişiler değil, edebiyat, felsefe ve müzik kültürü almış, Mozart dinleyen, Hölderlin okuyan –insan bunun mümkün olmamasını diliyordu– adamlar olmalarıydı. Kesinlikle haksızlığa uğradıkları duygusuna kapılmışlar ve bu yüzden, yaptıkları şeyi gizli tutmak için ellerinden geleni yapmışlardı. Babi

1. (Alm.) SS'in resmi gazetesi. (Y.N.)

Yar vadisindeki ölüler, Kızıl Ordu zafer kazanarak Kiev'e doğru ilerlerken, SS'in gözetimi altındaki tutuklular tarafından "imha edildi", yakıldı, ardından tutuklular kurşuna dizildi. Yakma işlemi için kullanılan motorin hesaptan düşüldü. Ölümün bürokratları. Otto Ohlendorf, okullu ekonomist, Einsatzgruppe D'nin şefi, istatistik uzmanı; 90 000 erkek, kadın ve çocuğun öldürülmesini mazur göstermek için bir karşılaştırma yaparak İncil'de İsrailoğullarının aynı şekilde rakiplerinin kökünü kazıdıklarını söyledi. Efendi. Dar kafalıların kendini büyük görmesiydi bu ve toplumdan dışlanan son kişiye de, bir karabinayla on iki *alt-insan*'ı[1] çalışırken gözetlemenin bizzat çalışmaktan daha iyi olduğu mesajı veriliyordu. Bu efendi ideolojisi bundan ibaretti. Kan mitosu ve Alman olmak yeterliydi, tembel ya da çalışkan, aptal ya da zeki olman fark etmezdi, efendilerin bir parçasıydın. Babanın Baltık Denizi kıyılarında karşı karşıya kaldığı ve soyağacının arılığına dikkat eden aristokrat sınıfına benziyordu buradaki topluluk. Ve kafayı soyağacına takmış, seçkinci bir tavırla kendini diğer tüm halklardan üstün gören bu topluluğun içinde SS, Schutzstaffel[2] örnekti, üyelerinin kan grubu sol kollarının üst iç kısmına dövme yapılırdı. Bu bir yandan, yaralanmalarda hemen kan grubunu öğrenmek gibi daha çok işlevsel bir düşünceden kaynaklanırken, daha derinde bir kan kardeşliğini, sürekli ve her zaman kandan, soyağacından, sıkı disiplinden dem vuran bir ideolojiyi ifade ediyordu. Ve toplumdan dışlananları işaretlemek için toplama kampında tutukluların kollarının alt kısmına bir numaranın dövme yapıl-

1. (Alm.) *Untermensch*: Nazilerin Yahudiler, Çingeneler, Polonyalılar ve Slav ırkından olanları tanımlamak için kullandıkları terim; adi, bayağı, ikinci sınıf insan anlamında. (Y.N.)

2. (Alm.) Koruma Kıtası. (Y.N.)

ması eyleminin karşılığıydı. Kurbanlara da faillere de numaralar veriliyordu.

Ve hiçbir şey –insanda derin bir ümitsizlik yaratan da bunu bilmek– ne eğitim, kültür ne de maneviyat denen şey, failleri gaddarca eylemlerinden alıkoymadı. Ve bu durum, Jean Améry'nin *An den Grenzen des Geistes*'te (Tinin Sınırlarında) betimlediği gibi, kamplardaki kurbanlar için de tersine çevrilerek geçerlilik kazanıyordu. Kültür, eğitim insanı güçlendirmiyordu, avuntu sağlamıyordu, direnişi harekete geçiremiyordu – hiçbir işe yaramıyordu. Fail, örneğin Heydrich gibi, keman çalıyorsa, yumuşak, duyarlı bir insan olup çıkıyordu.
Kurban için, Jean Améry'nin yazdıkları geçerliydi:

> Dili tutulmuş duvarlar ve rüzgârda hışırdayan bayraklardan dem vuran şiir kıtası gibi, felsefi ifadeler de aşkınlığını yitirdi ve karşımızda kâh nesnel saptamalara kâh laf salatasına dönüştü: Bir şey kastettikleri yerde önemsiz görünüyorlardı, önemsiz olmadıkları yerde de artık bir şey kastetmiyorlardı. Bunu anlamak için semantik analize ve mantıksal sözdizimine ihtiyacımız yoktu: Gözetleme kulelerine şöyle bir bakmak, krematoryumların yanık yağ kokusunu almak yeterliydi.

Açıklamaya çalışmayalım. Kaldı ki hiçbir yazı, hiçbir cümle işe yaramaz, çıkarsama, sınıflandırma, anlama bakımından, bir tek bu – mevcut duruma karşı meşru müdafaa. Lee Miller'ın Dachau'da, Amerikalıların kampı kurtarmasından sonra çektiği fotoğraf, tutuklular tarafından derede boğulmuş bir SS askeri görüntülüyor. Berrak suyun akıntısıyla hafifçe bulanıklaşmış yüzü ve benekli kamuflaj üniforması korkutucu bir derinlikten görülü-

yor sanki. *The evil*,[1] diye yazmış Lee Miller fotoğrafın altına. Ya ağabey toplama kampı muhafız birliğine atanmış olsaydı?

Anne ile baba bu soruyu hiçbir zaman dile getirmediler. Ya düşünmek? Hiç olmazsa bu, diye düşünüyorum, bunu düşünmüş olmalılar – peki, bu düşünce onları ne kadar korkuttu? Dile getirdikleri ve aralarında konuştukları şuydu: SS'e başvurmasaydı ne olurdu? Ama bu, savaşın radikal bir biçimde reddedilmesi değil –yıllar önce yapılmalıydı bu– sadece askerî değerlendirmede, askerî birlik seçiminde bir farklılıktı, yani Alman Ordusu'na gitmiş olsaydı. Ordu birliklerinin uğradığı kayıplar Waffen-SS'ten çok daha azdı. Üstelik, ordu bu "korkunç işler"e hiç bulaşmamıştı. Ellili yıllarda ve altmışlı yılların başında Alman Ordusu henüz elbette temiz kabul ediliyordu. Ordu, "sadece" görevini yapmış olan askerlerdi. Waffen-SS görevinden fazlasını yapmıştı. Palaska kilitlerinde "Onurumuz sadakattir" yazıyordu. Keşke Afrika kolordusuna gitmiş olsaydı. Bu da elbette –anne ile babanın bildiği gibi– Afrika'da da insanın iki bacağının birden vurulabileceğini görmezden gelmekti. Belki de –onların düşüncesine göre– kader Afrika'da farklı gelişmiş olurdu.

Gerçekten de ağabeyin bir dileği Afrika kolordusunda savaşmaktı. Rommel.[2] Çöl Tilkisi. Afrika. Romantik bir hayal. Günlüğünde, bir ağacın arkasından atlayan bir aslan çizimi var, palmiye yaprakları, yerde bir yılan. Aslan oldukça güzel çizilmiş. Başka, biraz naif bir eskizde bir dükkânın

1. (İng.) Kötülük. (Ç.N.)

2. Erwin Rommel (1891-1944); Almanya'nın Afrika Kolordusu komutanı. İngiliz birlikleri karşısında kazandığı başarılar nedeniyle "Çöl Tilkisi" lakabıyla anılır. (Y.N.)

vitrini görülüyor. Üzerinde şöyle yazıyor: *Kürkler Hayvanlar Postlar. Kadın ve Erkek Konfeksiyon. Hayvan Kafası Şekillendirilir. Hayvan Doldurulur. Hayvan Heykelleri Yapılır.* Sonra babanın adı. *Hans Timm.*

Baba birkaç yıl Hamburglu ünlü bir ölü hayvan doldurucusunun yanında çalıştıktan sonra, 1929 başında bir doldurulmuş hayvan dükkânı açtı. Meslek öğreniminden geçmemiş, gerekli bilgileri gençken Coburg'daki amcasından almıştı. Hareketler ve orantılar konusunda gözü çok keskindi ve hayvanları gerçek hayata yakın bir biçimde doldurmak için olağanüstü bir yeteneğe sahipti. Babanın doldurduğu hayvanların görüntülendiği fotoğraflar bunu kanıtlıyor; bir zebra, bir aslan, birçok köpek, özellikle de bir goril. Çeşitli fotoğraflarda yapım süreci görüntüleniyor, beyaz önlüklü babanın goril bedeninin alçıdan kalıbını çıkarması, hayvanın sonunda hazır olması: Sol koluyla bir ağacı tutuyor, ağzı ardına kadar açık, dişlerini gösteriyor, sağ kolu göğsüne vuruyor, ayaklarındaki kavrayıcı parmaklar belirgin bir biçimde görülüyor, şaşırtıcı derecede küçük olan penisi de. Hayvanın gözleri parlıyor, iri dişlerini gözler önüne seren dudakları da. Ağaca sıkı sıkı tutunuyor, gözlemciye saldırmak için az önce mi aşağı inmiş, yoksa kaçmadan önce korkudan bir saniye duraklıyor mu, bilinmiyor. Babanın yanında çalışmış bir kalfanın sonradan bana anlattığına göre, goril bütün kadın müşterilerin ödünü patlatırmış. Ta ki bir kadın penisten yakınana ve önüne bir önlük bağlanması gerekene dek. O andan itibaren goril gülünç bir görünüme bürünmüş.

Bir fotoğrafta ağabey denizci kıyafetiyle görülüyor; kollarının arasında, okulun ilk günü çocuklara hediye edilen, içi şeker dolu bir karton külah var. Pırıl pırıl altın

kaplama düğmeli denizci kıyafetini baba özel olarak diktirmişti. Oğlanın bakışları ciddi. Yanında bir çoban köpeği oturuyor. Doldurulmuş mu, yoksa canlı mı? Sanırım Bello, o zamanlar besledikleri çoban köpeği.

Goril bir Amerikan müzesi için çalışılmıştı, hangisi olduğunu bilmek isterdim. Belki de onu Denver ya da Chicago'daki bir zooloji bölümünde görmek mümkündür. Baba koleksiyonlar, müzeler ve özel müşteriler için çalışırdı. Çalışmalarının resimleri uzmanlık alanı dergilerinde verilir ve övülürdü. Otuzlu yılların başında, ölü hayvan doldurucusu olarak Chicago'daki doğabilim müzesine gitmek üzere teklif aldı. Teklifi kabul edip etmemeyi, göç etmenin ne anlama geleceğini uzun uzun düşündü. Ama sonra kalmaya ve serbest çalışmaya karar verdi. Bunun nedeni ailesiydi. Başka ve daha derin bir neden ise, Amerika'yı sevmemesi, Almanya'da kalmak istemesiydi. Almanya sadece bir ülke değildi, "o" ülkeydi, ait olduğu, içine işlemiş, gurur duyduğu tarihle dolu ülke. Alman olan sadece pasaport değildi, *vatan*, *dil*, *halkı*; halk sözcüğü gerçekten de anlam olarak Alman'ın kökeninde yatar; *Deutsch*, Alman, Got dilinde *thiot* demektir: boy, halk.

Göç etmeyi ancak en zorunlu durumda aklına getirebilirdi, başka bir ülkeye sığınmak onun için hep biraz ihanet anlamına gelmişti. BBC'de yaptığı bir konuşmada Lübeck'in bombalanması ve tahrip edilmesini onaylayan Thomas Mann haindi, bir de Marlene Dietrich. Amerikan üniformasıyla boy göstermiş, Amerikan ordusuyla "oradan oraya dolaşmış"tı.

Savaştan sonra, 1946'nın sert kışında, elimize bir yardım paketi geçti. İçinde yulaf unu, esmer şeker, konserve sığır eti, süt tozu ve akçaağaç şurubu gibi hiç bilmediğim şey-

ler vardı. Pakette iki gömlek ve bir çift ayakkabı da vardı, siyah iskarpinler, yeni, deri tabanlı; lastik ökçelerinin ortasına kırmızı bir lastik parçası yerleştirilmişti. Tanıdıklar ve akrabalar arasında bir sanat eseri gibi hayranlık uyandıran ayakkabılar. Babam o zaman, sonraları sıkça tekrarladığı bir şey söyledi: Ne aptalım, neden Amerika'ya gitmedim?

Ayakkabıları giydi, iki numara küçüktüler, ayakkabıcıda defalarca genişletmek işe yaramadı. Küçük kaldılar. Yine de onları giydi, bir yaz boyu giydi, ta ki parmaklarında nasır oluşana dek, ancak o zaman onlardan ayrıldı, karaborsada onları yiyecek, sigara ve üç tablet sütlü Isviçre çikolatasıyla takas etti. Her akşam, yemekten sonra, küçük bir parça yiyordum. Bugün bile hatırladığım bir lezzet.

Amerika, İsveç ve İsviçre, bunlar zengin ülkelerdi, çikolata, okul yemekleri, bisküviler bunlardan gelirdi. Amerika çocuk gözünden bakıldığında güçlü bir ülkeydi, babanın "Almanyamız"ından çok daha güçlü, dolayısıyla elbette babandan da güçlü. Babanın nesli Amerika'yla aşağılanıyordu. Rusya'nın nüfusu "yoğundu, ama savaşta büyük kayıplar vermişti". Amerika ise daha büyük, daha güçlü ülkeydi. Onun değer yargıları, kültürü aynen alındı. Dünyayı fethetmek için yola çıkanlara, seçilmiş ırkın mensubu olduklarını sananlara bir hakaret. Onur. Şimdiyse sigara izmaritlerini almak için yere eğiliyor ve başka bir şekilde yeniden eğitilmek durumunda kalıyorlardı. Başka bir şekilde yeniden eğitilme sözü bile: *reeducation*.

Coburg'da, Nisan 1945'te, Itz Nehri'ndeki köprünün arkasına bir barikat kuruldu ve kıyıya siperler kazıldı. Bir üsteğmen barikatı yaklaşan Amerikalılara karşı savunacaktı. Sıcak, güneşli bir bahar günüydü.

Sabah oyun oynarken evin önündeki siper delikle-

rinden birine düşmüştüm. Nemli toprağın içinde bir mezardaymış gibi oturdum. Üzerimde gökyüzünün mavisi. Avazım çıktığı kadar bağırmış olmalıyım, ta ki bir Alman askeri beni delikten çıkarana dek. Hemen ardından Alman askerleri ortadan kayboldular, üniformalarını çıkarıp sivil kıyafetlere bürünmüş ve tanksavar silahlarıyla karabinalarını üst katta öylece bırakmışlardı. Bir Amerikan tankı, köprüyü kapatsın diye konulmuş kaldırım taşları yüklü mobilya römorkunu yavaşça kenara itti. Hemen ardından kapı çalındı ve aralarında annemin de olduğu ürkek kadınlar kapıyı açtılar; dışarıda üç Amerikan askeri duruyordu, bir tanesi siyahiydi. Coburg'da Üçüncü Reich böyle sona erdi.

Kurtuluştu bu. Deri kokan askerlerden, altı çivili çizmelerden, başüstüneden, çakı gibi selam durmalardan, sokaklarda uzaktan gürültüsü duyulan altı çivili postalların uygun adım rap rap yürüyüşünden kurtuluş. Savaşı kazananlar lastik tabanlar üstünde geldiler, neredeyse çıt çıkarmadan. Benzin bidonu ve arkadaki kürekle bir cipin pratikliği. Ön cam katlanabiliyordu. Alman benzininden farklı, daha tatlı kokan benzin. Haki üniformalı askerlerin rahat tavırlarla cipe binmeleri. Ve biz çocuklara çiklet, çikolata, bisküvi fırlatmaları. Meçhul zevkler.

Daha iki gün önce korkulan ve saygıyla selamlanan kahverengi üniformalı bölge yöneticisi Feigtmaier yol kenarındaki olukta durmuş, sokağı süpürüyordu, bu sırada cipler onun yanıbaşından geçtiler ve adam kaldırıma sıçramak zorunda kaldı, üstü başı çamur içinde.

Akşamdan sabaha büyükler, yetişkinler küçük olmuşlardı. Benim kuşağımdan birçok kişiyle paylaşmak durumunda kaldığım bir deneyim. Babanın kuşağını hedef alan öğrenci isyanının otorite karşıtı hareketi ile bu deneyim arasında muhtemelen bir bağlantı vardır.

Araç konvoyları şehirde ilerliyordu, cipler, kamyonlar,

zırhlı keşif araçları, bu sırada yakalanan Alman askerleri hırpani bir kılıkta boy gösteriyorlardı. Amerikan yaşam biçimlerine, sinemaya, edebiyata, müziğe, giyim kuşama duyulan derin eğilim; bu zafer yürüyüşü, babaların sadece askerî alanda değil, dünya görüşleriyle, yaşam biçimleriyle de kayıtsız şartsız teslim olmalarından kaynaklanıyordu. Yetişkinler gülünç görünüyorlardı, çocuk henüz bunun için anlaşılabilir bir neden bulabilecek durumda olmasa da, bu durum hissediliyordu – babaların aşağılanması. Selam verme yükümlülüğü vardı. Erkekler İngiliz işgal askerlerinin, zafer kazananların karşısında berelerini indirmek, şapkalarını çıkarmak zorundaydılar. Çocuk yetişkinleri gözlemliyordu, Amerikan askerlerinin fırlatıp attıkları izmaritleri eğilip alan kadınları da. Kısa süre öncesine kadar çakı gibi selam durulan, gümbür gümbür sesleriyle emirler yağdıran erkekler birden fısıldamaya başlamışlardı, bütün bu olanlardan haberleri olmadığını söylüyorlardı, bunu istemediklerini söylüyorlardı, yine ihanete uğradıklarını söylüyorlardı.

Baba Amerikan müziğini, sinemayı, cazı reddetti. Amerikancılık. Emir gücünü kamusal yaşamda yitirmişlerdi, artık sadece evde, dört duvar arasında, sağa sola emirler yağdırabilirlerdi.

Okulda artık eski ders kitaplarına göre öğretim yapılamıyordu. Herr Bohnert adında bir öğretmen, Nazi döneminde politik nedenlerle okuldan atılmış tek öğretmendi, Almanca ve tarih derslerine giriyordu; Nazilerin aptallığını ve işledikleri suçları dile getirmekle kalmıyor, bunların nedenlerini de sorguluyor ve Almanların "körü körüne itaat"ini ve "askerlik tutkusu"nu örneklerle eleştiriyordu. Babaya bundan söz ettiğimde, savaşı kazananların bize dayattıkları bu "başka bir şekilde yeniden eğitilme işine" çok sinirlendi. Ama buna karşı elinden hiçbir

şey gelmezdi. Ve çocuk, bu dokunaklı öfkenin çaresizlikten başka bir şeye yol açmadığını hissedebiliyordu.

İşgal altındaki Fransa'da bir keresinde, bir Alman askerinin bir delikanlıya elma ikram ettiğini görmüş. Delikanlı elmayı almış ve burun kıvırarak fırlatıp atmış. Babanın defalarca anlattığı bir gurur hikâyesi.

Bir tren yolculuğunda bir Amerikan subayı bana bir tablet çikolata ikram etti, kabul etmedim. Amerikalı başını iki yana salladı. O sırada orada olan baba, sonraları bundan kahramanca bir şeymiş gibi söz edip durdu. Elbette Karl-Heinz da aynısını yaparmış.

Bir nesil politik olarak, askerî olarak, zihniyet bakımından güçten düşürüldü, o da gücenerek tepki gösterdi, inatçılıkla, dik başlılıkla. Daha sonra, Soğuk Savaş'ın başlamasıyla birlikte, karşı devrimci güçler yeniden yükselişe geçti ama ilk başta, savaşın kaybedilmesinden sonraki ilk yıllarda, efendilik iddiası sadece evde, özel hayatta varlığını sürdürdü. Ve savaşı kazananların kültürünü hedef aldı.

Doğu ile Batı Almanya arasındaki, yani Almanya Federal Cumhuriyeti ile Demokratik Almanya Cumhuriyeti arasındaki farklardan biri, Batı tarafının kolektif suç iddiasıyla karşı karşıya kalmasıydı, ki bu, demokratik açıdan bakıldığında, tutarlıydı. Hitler seçimle başa gelmişti. Doğu tarafında ise, sistematik olarak daraltılmış bir bakışla, baştan çıkaranlar ile baştan çıkanlar arasında ayırım yapılıyordu, öyle ki, kapitalistler başkan çıkaranlar, işçiler baştan çıkanlardı. Suç bu sayede, ekonomik çıkarlardan kaynaklanan bir sınıf sorunu haline geldi. Böylece otoriter düşünce ve dikta devletine özgü davranış kalıpları sorgulanmadan kaldı, hatta olumlu Prusya erdemleri olarak sosyalist topluma aktarıldı. Ekonomik ilişkiler kökten de-

ğiştirilmişti, ne var ki dışarıdan, Kızıl Ordu yoluyla, Sovyetler Birliği yoluyla. Ekonomik dönüşüme eşlik eden bir kültür devrimi, yani babanın suçlu hale gelmiş kuşağının "yaşam biçimi"ne karşı bir isyan yoktu. Ortak yaşamın yeni biçimleri denenmedi, iki cins arasında serbest ilişkiler, devletin iktidar yapılarına karşı eleştiri yeteneğinin geliştirilmesi teşvik edilmedi, düşünce özgürlüğü, temel demokratik katılım, sosyal serbest organizasyonlar, hiçbiri. Böylece, özel işletilen her meyhane olası bir kargaşa kaynağı olarak görüldü, her çoğaltma cihazı potansiyel olarak sistemi istikrarsızlaştırmaya yönelik görülerek yasaklandı ve her hesap makinesi şüpheli hale geldi, çünkü hep başarılı olan üretim rakamları muhtemelen onunla çarpıtılabilirdi. Bu gelişmeyi eleştirmek, dayanışma amaçlı da olsa, Batı'nın, Amerika'nın, kapitalizmin ideolojik olarak sızması kabul edilerek bırakıldı.

Çocuk annesiyle babası tarafından bir itaatsizliğe teşvik edildiğini hatırlamıyor, annesi tarafından da – karışmamak, dikkatli olmak tamam, ama hayır demek, reddetmek, itaat etmemek yok. Cesur olma eğitimi –hep grup içinde cesur olma olarak düşünülen– sivil bir korkaklığa yol açtı.

Baba İngilizler tarafından serbest bırakıldıktan sonra Hamburg'a gitmişti, annemle ben de 1946'da Coburg'dan döndük. Baba yıkıntılar arasında kürk dikiş makinesini bulmuş, onu yağlamış, temizlemiş ve çok geçmeden ev olarak da kullanacağımız bir bodrumda kürkçü dükkânı açmıştı. Ingiliz esaretinden dönerken, yeşile boyanmış Hava Kuvvetleri üniformasından başka bir şeyi yoktu. İsviçre malı pilot saati, tekrar tekrar anlattığı gibi, esir alma sırasında bir İngiliz askeri tarafından çalınmıştı. Domuz derisiyle astarlanmış uzun konçlu çizmeleri

hakkındaysa iki hikâye var; birincisine göre, özgürlüğüne kavuşmuş Polonyalı "yabancı işçiler" Dammtor İstasyonu'nda onları şiddet uygulama tehdidiyle ayağından çıkarmışlar; öbür hikâyeye göre, çizmeleri tereyağı ve Sibirya sincabı kürkü karşılığında takas etmiş. Belki de iki çift çizme vardı, bir çiftini kız kardeşine emanet etmişti. Net resimlerinden birinde babam, baldırlarını sımsıkı saran külot pantolonu ve iskarpinleriyle leylek gibi dolaşıyor. Bodrum dairesini bulduğu binanın bir yarısı hava mayınıyla yıkılmıştı, öyle ki bir oda duvarı dış duvar haline gelmişti. Yıkıntılar bodrum penceresinin önünde duruyordu, içinde oyun oynanabilen engebeli bir moloz diyarı. Yıkıntı dağları arasında hâlâ tencere, musluk, küvet, demir karyola, bıçak, su borusu, gider borusu, saat, dikiş makinesi, ütü gibi birbirinden farklı şeyler bulunuyordu, paslanmış ve bazen sıcaktan eriyip acayip biçimlere bürünmüş.

Alnımda bulunan yarım daire biçimindeki yara izi, sıva ve çürük tahta kokan yıkıntı diyarındaki bu oyunları hatırlatır bana. Yere çömelmiş, eski bir çekiçle bir tuğlayı bir taş ev için temizleyen oğlanın alnına, başka bir oğlanın fırlattığı bisiklet çatalı isabet etti. Kıpkırmızı bir perde iki gözün üzerine indi, önce acı yoktu, eller, kollar ve gömlekteki bu kırmızılık karşısında şaşkınlık vardı ve biraz sonra da kan ile demirin tadı.

Baba, birbirine dikilmiş kürk parçalarının çakıldığı bir ahşap plaka olan raptiyeleme plakasının üstünde uyuyordu. Ablanın o zamanlar nerede olduğunu hatırlayamıyorum. Muhtemelen, Schleswig-Holstein'daki akrabaların yanındaydı. Ben anneyle birlikte tek yatakta uyuyordum. Dışarıya bakan oda duvarından odaya rutubet sızıyor, kışın duvarda donarak parlak bir tabaka oluşturuyordu; bu tabaka akşamları, mum ışığında, masalsı ve

düşey bir diyara dönüşüyordu. Yatakta kazaklar ve paltolarla uyuyorduk, baba boyanmış üniforma paltosunu örtünüyordu, paltonun sırtında beyaz harflerle PW yazıyordu. *Prisoner of War*.[1]

Kürk dikiş makinesinin başına oturmuş, Sibirya sincabı kürklerini birbirine dikiyor, hafif bir hava akımıyla usulca hareket ettiğinde gri gölgeler verecek kadar narin ve ince olan tüyleri okşuyor. Tüyleri iç tarafa diktiği için sürekli küfrettiği, zahmetli bir hazırlık çalışması.

Babamın ömründe yaptığı ilk kürk mantoydu bu.

İki yıl sonra bodrumdan çıkıp bir daireye taşınabildik, baba, anne ve ben, ısıtmalı ve kuru bir odada oturuyorduk. Ondan üç yıl sonra da, atölyeli bir dükkânın üzerindeki bir daireye taşındık. Baba dükkânı elden geçirtti, duvarları aşındırılmış kayın tahtasıyla kaplattı, iki büyük prova aynası koydurdu. İki kürkçüyü ve altı dikişçi kadını işe almıştı. Usta Herr Kotte'nin bir gözü yoktu. Tank sürücüsüymüş. Bir şarapnel parçası gözetleme mazgalından gözüne isabet etmiş. Kotte iyi bir kürkçü değildi, yaptığı mantoların da çoğunlukla kusurları vardı. Kürk uzunlukları doğru değildi, renkler ve tüylerin uzunluğu da.

İyi göremiyor, tek gözle görüyor, derdi baba. Kusurlu ürünler konusunda şikâyetler geliyordu, ama baba bu savaş gazisi kürkçüye bağlı kaldı; adam ara sıra duvara dönerdi, o zaman cam gözünü çıkarıp mendille sildiği bilinirdi.

Bir bayram kutlaması sırasında –ve o günlerde çok kutlama yapılırdı– küçük bir kürkçü dükkânı işleten genç bir adam bize getirildi. Adamın iki bacağı savaşta

1. (İng.) Savaş esiri. (Ç.N.)

kopmuştu. Meslektaşlar onu arabayla bize getirdiler. Baba onu kollarında atölyeye taşıdı. Orada, büyük bir raptiyeleme plakasının üstünde, sofra kurulmuştu, füme domuz pirzolası ve patates salatalı sosis. Bacakları gövdesinin hemen altından kesilmiş olan adam bir sandalyeye oturtuldu. Baba ara sıra onu tuvalete götürdü. Çok gülündü, bu adam da güldü, gülebiliyordu, yüksek sesle ve canı gönülden, ben çocuk olarak buna şaşırdım, orada oturmuş, elleriyle raptiyeleme plakasına sıkıca tutunarak gülüyordu, gülmekten katılıyordu. Herkes gittikten sonra, baba sadece bir gövdeden ibaret olan bu adamı yeniden dışarıya, bekleyen arabaya taşıdı.

Ardından anne ve baba, boşalmış tabaklar, bardaklar ve şişelerle dolu büyük raptiyeleme plakasının başına oturup konuşmadan sigara içtiler. Böyle durumlarda anne de sigara içerdi. Sigarayı sonuna kadar içtiğinde, bacağı kesilmiş bu kürkçüden hareketle her seferinde aynı içerikte bir konuşma yapılırdı: Ağabeye daha fazla kan nakli yapılsaydı, belki de hayatta kalabilirdi. Doktorlar onun hayatını kurtarmak için gerçekten de her şeyi yapmışlar mıydı? Yoksa paramparça olmuş bacaklarıyla bir seyyar hastanede üçüncü tedavi kategorisine mi sokulmuştu? Yaralılar, hayatta kalma şanslarına göre tedavi edilirdi. Yara hayati açıdan ne kadar tehlikeliyse, o kadar geç tedavi edilirdi. Bu, cerrahların işini azaltırdı. Ağır yaralılar çok geçmeden yaralarına yenik düşerlerdi. Ağabey ameliyatı atlatmış, 27 gün daha yaşamış, hastaneden mektuplar yazmıştı.

Yeterince kan stoku yok muydu?

Tedavisinin devamı getirilmemiş miydi, diye sorardı anneyle baba kendi kendilerine.

Baba bir kez daha tabip yüzbaşıya yazmış ve net bilgi istemişti. Kısa ve öz ölüm haberiyle –"Bugün size maale-

sef, oğlunuzun kahramanca öldüğünü bildirmek mecburiyetindeyiz"– yetinmek istemiyordu. Daha kesin bilgiler istiyordu, Totenkopf Tümeni'ne, alaya yazdı. Gönderilen cevapta, bölüğün dağıtıldığı ve başka birliklere paylaştırıldığı yazıyordu. Bunun anlamı, bölüğün yok edildiğiydi, işinin bitirildiğiydi. İşi bitirilen bir SS taburu, işi bitirilen bir SS bölüğü. "İşi bitirilen" sözcüğü faillerin dilinde kendi insanları için de vardı.

Abla ağabeyden, birlikte oynadıkları oyunlardan ve gezip tozmalarından söz ederdi. Daha büyük olan abla ağabeyi sinemaya götürmüş, birlikte sirke gitmişler ve sonrasında abla ağabeye, onu bir tavşana dönüştürmeyi teklif etmiş. Ağabey ise, ablanın kendisini tekrar geri dönüştürebileceğinden emin olmak için, onun becerisini önce bir komşu çocuğu üzerinde gözlemlemek istemiş.

Tuhaf olan, ağabeyin mektuplarında ablanın adının pek geçmemesi. Küçük kardeş ise hep soruluyor.
Babaya mektup:

> 17.3.1943
> Çatışmada olduğumu anneme yazmamamı söylüyorsun. Sana şunu söyleyebilirim ki, şimdiye dek bu konuda eve tek satır yazmadım ve ileride de bu konuda eve tek satır yazmayacağım. Kaldı ki madalya peşinde değilim, çünkü bunun büyük bir saçmalık olduğunu kendime hep söylemişimdir, ben sadece emirleri yerine getiriyorum ve başka hiçbir şey beni ilgilendirmez – EK[1] alsam ve bir elim olmasa ne işime yarar, bütün hayatım ve mesleğim mahvolur.

1. (Alm.) Eiserne Kreuz: Demir Haç Nişanı. (Ç.N.)

Bugün, hatırladıklarımdan hareketle edindiğim izlenim, babanın bu kayıp yüzünden anneden daha çok acı çektiği. Anne yas tutarken ağabeyle vedalaşmıştı, öfkesi bir nesne buldu, "çapulcu çetesi," bununla Nazileri kastederdi, ama bununla askerleri de kastederdi, bununla "yukarıdakileri" kastederdi, politika yapanları, hükmedenleri.

> Bu oğlana bakıldı, her ateşlendiğinde başında beklendi, büyümesinde ne çok sevgi, özen, emek vardı, sonra öylece yollanıyor, sakatlanıp ölüyor.

Baba yas tutamadı, sadece öfkeye kapıldı, ama onun için cesaret, yükümlülük, gelenek sarsılmaz şeyler olduğundan, bu öfke nedenlere değil, sadece askerî acemilere, kaytarıcılara, hainlere yöneldi. Asker arkadaşlarıyla sohbet malzemesiydi bu. Akşamları gelirlerdi, birlikte oturup konyak ve kahve içerler, savaşın gidişatı üzerine konuşurlardı. Savaşın neden kaybedildiğine dair açıklamalar ararlardı. Bir kez daha meydan savaşları yapılır, emirler düzeltilir, yeteneksiz generaller görevden uzaklaştırılır, Hitler'in elinden askerî komuta gücü alınırdı. Bugün, bu neslin akşamlarını bu konuların doldurduğunu hayal etmek pek mümkün değil.

Baba bir süre, FDP'ye[1] ya da Alman milliyetçisi DP'ye[2] girip girmemeyi düşündü. İyi bir hatip olan baba, bu partilere üye olan tanıdıklar tarafından ikna edilmeye çalışılıyordu. Politikayla ilgileniyordu, ama sonra bir partiye üye olmaya karar veremedi. NSDAP'ye[3] de girmemişti, oysa etrafında pervane olmuşlar, ona resmî görev-

1. Freie Demokratische Partei: Hür Demokrat Parti. (Ç.N.)

2. Demokratische Partei: Demokrat Parti. (Ç.N.)

3. Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei: Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi, yani Nazi Partisi. (Ç.N.)

ler bile teklif etmişlerdi – iyi bir hatipti ya. Bu insanlar ona fazla sokak serserisi gibi gelmişti.

Ellili yılların başında, sanırım yıl 1952'ydi, bir şoför tuttu; adam savaş sırasında, baba Königsberg Hava Kuvvetleri Birliği'nde görevliyken, ara sıra onun şoförlüğünü yaparmış.

Oğlan ona Massa adını vermişti. Bu adı, cep harçlığından ayırdığı parayla bir sahaf dükkânından aldığı sömürge kitaplarında bulmuştu. Afrika'daki Alman ve İngiliz sömürgeleri üzerine kitaplar. Massa. Siyahlar efendilerine böyle hitap ediyorlardı. Baba bunu eğlenceli buldu ve ondan sonra adamı bu takma adla çağırdı, kısa süre sonra dükkândaki kürkçüler ve dikişçi kadınlar da onu taklit ettiler. Üç yıl babanın yanında çalıştığı halde, gerçek adını bilmiyorum.

Massa gri bir şoför üniforması giyer ve her işe koşulurdu. Emanetteki mantoları müşterilere götürür, alışveriş yapar, babayı esnaf loncasındaki toplantılara götürür, dükkândaki ve evdeki kapıları boyardı. Ama her şeyden önce çok konuşurdu. Her yerde törensel bir havayla konuşan bir adam. Ama çocuklarla da yetişkinlerle de aynı ölçüde konuşan, yani beni ciddiye alan biri. Massa komünistti.

Tanıdığım ilk komünist. Bütün efendilere yoğun bir nefret duyan bir adam, özellikle de şoför olarak hizmet ettiklerine. Sadece baba konusunda bir istisna yapardı. Tahminen baba üstü olarak onu savaş sırasında bir kere korumuştu. Ne zaman ve nasıl olduğunu bilmeyi çok isterdim; hatırlama sürecini betimlerken isteğe bağlı varsayımlar çıkarmaktan sakınmalıyım.

Üç yıl sonra baba Massa'ya yol verdi – "işler kötü gidiyor." Ancak ona bir tanıdığın yanında kapıcı olarak iş

bulmuştu. Yani kendisi için iddia ettiği şeyi yerine getirmişti: İnsanlarımla ilgilenirim.

O dönemde, herhalde on dört yaşındaydım, babanın hayatındaki çelişkiyi yavaş yavaş ve sonra giderek yoğun bir biçimde fark ettim. Öyle bir babam vardı ki, kendine gömlek aldığında aynı türden altı tane ısmarlardı ya da bir terzi getirtirdi, adam Elbe'nin doğusundaki çiftliklerde olduğu gibi iki ay boyunca sadece ailemiz için dikiş dikerdi, tayyörler, pantolonlar, ceketler, baba için takım elbiseler, bunlar çoğunlukla gri olurdu, açık gri, gri, koyu gri. Basmakalıp renkler. Ceketlerinin yakasına mendil takardı, dışarıya biraz sarkan, fazla değil, beyaz ya da mavi puanlı. Kadınları el öperek selamlardı. Sofrada hoşsohbetti. Çorbadan sonra bıçağıyla kadehini tıklatır, yıldönümü sahibine, gelin ile damada, onurlandırılacak kişiye kadeh kaldırırdı. Lonca toplantılarında ya da kendi kurduğu IHAK (*Interessengemeinschaft Hamburger Kürschner*[1]) buluşmalarında konuşma yapar ve kendini dinletirdi. Fıkralar anlatabilirdi. Asla bir taneden fazla değil ve her şeyden önce asla müstehcen değil. Çoğunlukla Üçüncü Reich'ın ileri gelenleri, Hitler, Goebbels, Göring, Ribbentrop'la ilgili fıkralardı. Naziler arasında bile özellikle aptal ve kibirli olarak bilinen Reich Dışişleri Bakanı von Ribbentrop, diğer Avrupalı dışişleri bakanlarıyla birlikte Hollanda kraliçesinin taç giyme yıldönümüne davet edilmiş. Büyük bir ziyafet verilmiş. Kraliçenin o gün çok gazı varmış. Yemek sırasında yüksek sesle ve duyulur şekilde yellenmiş. Fransız dışişleri bakanı ayağa kalkıp, pardon, majesteleri, demiş. Ziyafet devam etmiş. Kraliçe ikinci kez yellenmiş. İngiliz dışişleri baka-

1. Hamburglu Kürkçüler Birliği. (Ç.N.)

nı ayağa kalkıp, pardon, majesteleri, demiş. Ziyafet devam etmiş. Kraliçe çok yüksek sesle üçüncü kez yellenmiş. Bunun üzerine Reich Dışişleri Bakanı von Ribbentrop ayağa fırlayıp salona haykırmış: "Majesteleri! Bunu ve bundan sonraki üçünü Alman Reich'ı hükümeti üstleniyor."

Baba gülüşmelere katılmadan anlattı, diğerlerinin gülmesinin tadını çıkarmadı, laf arasında konuyu değiştirdi ve başka bir şeyden, daha nesnel bir şeyden söz açtı. Fıkralarda yaltaklanma yoktu. Şarap kadehini sapının aşağısından tutarak diğerlerine kadeh kaldırdı. Sohbet oldukça gürültülü bir hale gelmişti, birkaç kadının kahkahaları tiz bir tona büründü. Baba ayağa kalktı, piyanonun başına oturdu, çalmaya başladı, doğaçlama çalıyordu, konuşmalar, gülüşmeler azaldı, şaşıranlar ellerinde sigaralar, şarap kadehleriyle ayağa kalkıp dinlediler. Baba biraz alaycı-tiyatrovari bir havayla ellerini şöyle bir havaya kaldırdı ve piyanonun kapağını kapadı, alkışları bir el hareketiyle susturdu, ayağa kalktı, ceket cebinden tabakasını çıkardı, pıt diye açtı ve bakmadan bir sigara çıkardı, sigarayı şöyle bir tabakaya vurdu, tabakayı pıt diye kapadı ve yeniden ceket cebine soktu. Kibriti şöyle bir çekerek çaktı, sigaranın yanışı, kibritin söndürülüşü, bunların hepsi zahmetsizce, zarif ve çabuk hareketlerle gerçekleşti. Hafifçe öne çıkan parmakları, işaret ve ortaparmağı arasında tuttuğu sigarayı içti. Serçeparmağında füme topaz yüzüğü.

Serbest meslek sahibi olmaktan ötürü duyduğu gurur.

Aranan, sevinçle karşılanan bir neşe kaynağı, heyecan verici ve eğlenceli, işte baba buydu.

Ama bir de diğer baba vardı, akşamları muhasebe defterlerinin üzerine kapanarak hesap yapan. İç çekmeler, başı iki yana sallamalar, elleri sessizce ovuşturmalar – evet, yavaşça ellerini ovuştururdu, onları yoğururdu,

bütün dertleri bastırabilirmiş, ezebilirmiş gibi. Babanın, annenin de, burjuva hayatının çökmesinden, akla hayale sığmayacak bir şey olan sınıf düşmekten duyduğu, sürekli hissedilebilen korku. İşini kaybetmekten duyulan korku; ama bu hep, bankalardan alınan krediyle yürütülen bir iş olmuştu.

Ve telefonlar. Senetlerin vadelerinin uzatılmasını sağlamak için bankalara açılan sabah telefonları. Tutum, görgü ve gururu, onurunu çok önemseyen biri gibi olmasına rağmen onu yalvarırken duydum, telefonda yalvarmak zorunda kaldı, başka zaman *Krauter*[1] diye nitelendirdiği meslektaşlarına da, para için, 500 mark, 3.000 mark, 5.000 mark, 1954'te çok paraydı, bu tutara ihtiyacı vardı, mutlaka, acilen, onu bankaya götürecekti ki senet elinde patlamasın, süre uzatılsın; Uzatmak, ürkütücü bir sözcük. Insanlar ne düşünürler; kendini kabul ettirmek için sürekli duyulan kaygıydı bu. Yüzeysel anlamda başkalarının birisi hakkında ne düşündüğü değil, insanın kendi kendisi hakkında ne düşündüğünün, ne olduğunun, ne olarak "göründüğünün" yansıması. İkisi sürekli birbiriyle dengelenmelidir. Soyluluk kişinin bir parçasıdır, doğumla belirlenir, asil kanla; birisi ister çuvallasın isterse mahkûm olsun, medeni ve siyasi hakları elinden alınsın, soylu kalır. Yurttaş ise çuvallar, başarısızlığa uğrar, iflas ederse, artık bir hiçtir, sosyal gölgesini yitirir. Sürekli başkalarını dikkate alan incelik duygusuyla karşılaştırılamayacak utanma duygusu da bu yüzdendir. Utanma sadece kendini düşünür, sosyal açıdan başarısız olma korkusudur. Dışarıdan kendine bakmaktır, hep başkasının tahminî bakışıyla. Haset dolu bir bakış.

Tam da en hassas yerde, kredi alma noktasında, ken-

1. İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerikalılar ve İngilizlerin Almanlar için kullandıkları aşağılayıcı ad. (Ç.N.)

dini açığa vurmak zorunda kalıyordu, parasal yardım alamazsa senedin elinde patlayacağını itiraf etmek zorunda kalıyordu. Elde patlayan bir senet de bir taş düşmesi gibiydi, çünkü sonra diğer bütün senetler talep edilecekti ve bunlar, ilki gibi, karşılıksızdı. Bu yüzden telefonlar, ricalar, hatta yalvarmalar, arkadaşlara, meslektaşlara, banka memurlarına, alt kademede görevli kişilere; elinden gelse bunların "bir güzel kıçını tekmelerdi."

Bunu kendi kendisi için sorumluluk sözcüğüyle biraz allayıp pullayabiliyordu. İnsanlarına duyduğu sorumluluk. Ve "insanlarından" yakınları anlamında söz ederdi, buna sadece aile üyeleri değil, elemanları da dahildi. O zamanlar iki kürkçü ve altı dikişçi kadın, bir de şoför vardı. Aileye gelince: karısı, bekâr kızı, tekne kazıntısı oğlu, bir de iki kız kardeşi. Şimdi eksik olan büyük oğluydu, ağabeyim, o yardım edebilirdi. Kürkçülük yapmıştı. Umutlar bana yöneliyordu, günün birinde babanın yükünü hafifletecektim. Ben de kürkçü olacaktım, olmak zorundaydım.

Uzatmak sözcüğü ekonomik bir aşağılamanın dolaylı anlatımıydı. Ve her seferinde yazın gerçekleşirdi, ölü mevsimde. Hemen hemen hiç yeni mal satılmazdı. Muhafaza odası bu yüzden icat edilmişti.

Baharda kürk mantolar müşterilerden alınır, dövülüp silkelenir ve güvelere karşı bir maddenin püskürtülmüş olduğu bir odaya asılırdı, bu madde çok yoğun püskürtülmezdi, yoksa mantoların daha sonra, kışa doğru geri götürüldüğünde, keskin bir biçimde naftalin kokması tehlikesi baş gösterirdi. Kimyasal madde çok az verilirse, güve yeniği olabilirdi. Mantolar yazın ara sıra muhafaza odasından çıkarılır ve açık havada dövülüp silkelenirdi. Massa ile oğul mantoları müşterilerden alır ve kışa doğru yeniden geri götürürlerdi. Bir kademelendirme vardı. Sadece bir mantosu olan müşterilere teslimatı Massa yapar-

dı. Birkaç mantosu olan ama tavsiye için önem taşıyan müşterilere oğul ile Massa uğrardı. Gri şoför üniformalı Massa mantoları taşır, o zamanlar on üç yaşında olan oğul ise şöyle derdi: "İyi günler, babam selamlarını yolladı, mantolarınızı getirdik." Massa beresini çıkarır ve mantoları uzatırdı. Oğul mantoların geri verildiğine dair makbuz imzalatırdı. Baba yol yordam bilen müşteriler ile bilmeyenleri ayırt ederdi. Yol yordam bilenler, Massa'ya bahşiş verirlerdi. Bilmeyenler, oğula para verirlerdi.

Sonra parayı Massa'ya vermek zorunda kalırdım.

Kürklerin muhafazasından elde edilenler, sezon nedeniyle yaşanan gelir kaybının yerini tutmaktan çok uzaktı. Yaz, erteleme yapılması gereken dönemdi. Sağa sola telefon açma ve elleri ovuşturma dönemiydi. Belki de baba bu yüzden anneyle beni okul tatilinde köye yollardı, Lüneburger Heide'ye ya da Petershagen an die Weser'e, orada beş hafta bir otelde kalırdık. Bizi Adler'le Schneverdingen'a götürürdü, Otel Witte, Yörenin En Eskisi. Çerçeveleri beyaza boyanmış, dar ve uzun bir tuğla bina. Baba üç gün kalmak istiyordu. Yürüyüşe çıktık, hayır, daha çok bir gezintiydi. Soltau'da konuşlanmış olan İngiliz askerleri talim yapıyorlardı. Babaya, fundalık yollarda defalarca askerler tarafından yer, yol, bağlantı soruldu. Sivil kıyafetli bir İngiliz sanılabilirdi. Bir fotoğrafta ayağında iskarpinler var, açık gri bir pantolon, açık renk bir gömlek, üzerinde koyu gri bir süveter. Sivil kıyafetli bir tatbikat gözlemcisi.

Ormanın kıyısında kamuflaj ağları altında tanklar duruyordu. Çok kötü, dedi ve paletlerin kazmış olduğu fundalık toprağı, izleri gösterdi. Bunlar yukarıdan görülür. İzlerin nerede sona erdiğine iyice bakmak yeterli. Tankları haklamanın en iyi yolu yukarıdan saldırmaktır. İlkini Birinci Dünya Savaşı'nda Şövalye von Schleich

yok etti, pike uçuşuyla. Stukaların[1] prensibi, uçakla nişan almaktır. Eskiden, kanatların nasıl sağa ya da sola yatırılması gerektiğini ayrıntılı bir biçimde ve eşlik eden el hareketleriyle anlatırdı. Şimdiyse, aklının başka yerde olduğu fark ediliyordu. Sigaraların birini söndürüp öbürünü yakıyor, akşamüstleri konyak ve kahve içiyordu. İkinci gün Hamburg'a geri döndü.

İki hafta sonra annem tatili yarıda kesmek zorunda kaldı. Evdeki kocası hastalanmıştı. Karın ağrısı, kramp, bulantı, kusma. Onikiparmakbağırsağında ülser teşhisi konuldu. Belirgin görüntülerden biri bu, çünkü çok alışılmadık, çünkü kendisine ilişkin resimle hiç örtüşmüyor, yatakta yatıyor ve yuvarlanma kürü[2] yapıyor. Annem yulaf lapası pişiriyor. İki yıl sonra kalp krizi geçirdi. Ardından, annemin söylediğine göre, kolu kanadı kırık, başka bir adam oldu. Ama bence, bundan önceki çöküşün yorumu bu. Ticarette değişen duruma bedensel tepki olarak kalp krizi. Yetersiz ekonomisiyle savaş sonrası dönem sona eriyordu. Karaborsa onun yeteneklerine uygundu, onun ta kendisiydi, zaman doğaçlama zamanıydı, insan doğru "kokuyu" almalıydı, olmaktan çok görünmeliydi, sürekli geleceğe dönük değişimler oluyordu, hurdacılar büyük sanayiciler haline geldi, Hamburg'daki Schlieker gibi, daha sonra iflas etti, bu bakımdan o, baba, küçük çaplı bir Schlieker'di.

Kısa bir süre boyunca, onun ibraz edemeyeceği eğitimler, sertifikalar, karneler, diplomalar değil, beceri, fi-

1. İkinci Dünya Savaşı'nda Alman Hava Kuvvetleri'nin keşif bombardıman uçağı. (Y.N.)

2. Ülsere karşı etkili olduğuna inanılan ebegümeci çayını yudum yudum içerken, bir yandan da sıvının midenin her tarafına temas etmesi için yuvarlanma şeklinde tedavi yöntemi. (Ç.N.)

kirler, ilişkiler, vizyonlar, ikna yetenekleri arandı. Nefret ettiği ama bitirilmemiş eğitimine, bütün varlığına tam olarak uyan Amerikan yaşam biçimi.

Eski bir kürk dikiş makinesi bulunur, temizlenir, yağlanır ve bir kürkçü dükkânı açılır. Sibirya sincabı kürklerini karmaşık bir takas girişimi sonucunda bir Rus subaydan almıştı, *Alman Kürkçüsü* elkitabındaki talimata göre işleyerek manto haline getirdi ve bir İngiliz binbaşının karısına sattı, daha doğrusu takas etti. Lauenburg Ormanı'ndaki ağaçlar binbaşının gözetiminde kesiliyordu. Odunlar tazminat olarak İngiltere'ye gönderiliyordu. Babama bu sincap manto karşılığında birkaç metreküp tahta ayrıldı, o da bunları yine takas etti, sigara, tereyağı, şeker, elbise ve kürk karşılığında.

Bu doğaçlama dönemi, beceriklilik, küçük ve en küçük ölçekli işletmelerdeki keşif sevinci ellili yılların ortalarında sona erdi. Kürklerde de artık başka bir kalite isteniyordu: kunduz, oselo, vaşak gibi ender, pahalı kürk mantolar. Satın alınması babamın maddi sınırlarını aşan kürkler. Mantoların kesimleri, işleme tekniği de değişti. Babam kalifiye bir kürkçü değildi, o dönemde artık kendisi çalışmıyordu. Ama iki kürkçüsü de etoller, kaplar ve mantolar için şık kesimler tasarlayabilecek durumda değildi.

İyi satış yapabiliyordu. Gerekli değilmiş gibi, bir iyilikmiş gibi yapıyordu. Uzun boylu, ince yapılı, sarışın, yazın yanık tenli, "masmavi" gözlü, insanlarla iyi geçinen, "çekici ve hoşsohbet"; bu onun sermayesiydi. Gençlik fotoğraflarına baktığımda, bu sermayeyi Baltık Denizi kıyılarındaki silahlı milis kuvvetleri döneminde, soylu asker arkadaşlarıyla kurduğu ilişkiler sayesinde edindiğini tahmin ediyorum.

Evde, ne kararlı bir tutucu olan annesi ne de Co-

burg'da yanlarında büyüdüğü amcasıyla yengesi bunun için örnek oluşturmuş olabilirdi. O böyle yakışıklı, ilgi çekici, esprili, neşe kaynağı iken, birçok kadın müşteri onun uğruna geliyor, yalnızca ondan hizmet almakta ısrar ediyordu. Fiyata dikkat etmek zorunda olmayan alıcılardı bunlar, sonra yavaş yavaş incelen moda tarzlarıyla birlikte şehir merkezindeki zarif, büyük mağazalara gitmeye başladılar, günün birinde eğitim alacağım, Hamburg'daki en büyük kürkçü işletmesi olan Levermann'a ve sıradışı modelleri özellikle şık kabul edilen Berger'e. Berger marka kürk manto Jacobs'ta astarı dışa dönük halde de asılabilirdi. Pelz-Timm markası –benim de rolüm olan– kıvrımlı P ve T harflerine rağmen pek beğeni toplamadı. Bu markayı taşıyan mantolar, ceketler ve etoller gerçi sağlam işçilik ürünüydü ama oldukça tutucuydu, rafine kesimleri, gösterişli bir biçimde boylamasına çalışılmış gümüş mavisi ya da topaz vizonları, doğal astraganları yoktu.

İşler kötülemişti, cirolar düşüktü ve baba –bu arada şoföre yol vermişti– şehir merkezine gidip alışveriş merkezlerinin vitrinleri önünde duruyordu; o zamanlar buralarda vizon mantolar yeni yeni sergilenmeye başlanmıştı, babanın kendisinin yapabileceğinden çok daha ucuza. Çok dikiş makinesi işi gerektiren mantolar Yugoslavya ve Yunanistan gibi "ucuz işgücü ülkelerinde" –ta o zamanlar ortaya çıkan bir söz– çalışılıyordu.

Ne baştan savma iş, derdi, baksana şuna, tüyler iç tarafa dikilmiş, çok net görülüyor, şeritler de eğri ve çarpık. Vitrinin önünde durup, şikâyet etmek gerek, derdi, haksız rekabet bu. Zanaatı mahvediyorlar. Orada öyle dururken, asla olmak istemediği ve başkalarını küçümseyerek adlandırdığı şey olmuştu, küçük bir *Krauter*.

"Keşke Karl-Heinz burada olsaydı."

Ağabey bağcıklı çizme istemişti, o zamanlar pilotların, motosiklet sürücülerinin, SA'ların[1] giydiklerinden. Çizmeleri satın alabilecek duruma gelene dek harçlığını biriktirdi. Bir resimde Hitler Jugend üniforması ve baldırlarının yukarısına çıkan bu çizmelerle görülüyor. Bağcıklar iki taraftaki kancaların üzerinden bağlanırdı. Ağabey Afrika'ya gitmek istiyordu. Ama Rommel'i seçmek mümkün değildi.

İlk kot pantolonumu –14 yaşındaydım– aylar süren çetin bir mücadelenin ardından satın alabildim, annenin ve Massa'nın desteğiyle. Bu kot pantolonla şehre indim, yürüyüşüm değişmişti, daha yavaştı, Alman piyade yürüyüşünü öven babamın sevmediği rahat yürüyüş. O zamanlar Binnenalster kıyısında olan Amerikan Evi'ne gittim. Orada filmler gösterilir ve kitaplar ödünç verilirdi. Resimli kitaplar sayesinde ABD'yi tanıdım. Ormanların, yüksek binaların, göllerin, çiftlik işletmelerinin, sahillerin fotoğrafları: enginlik vaat eden, uzakları sezdiren bir ülke. İnsanı boğan darlığı, yönetmelikleri ve talimatlarıyla yıkıntılar ülkesine zıt bir dünya. Hemingway okudum, kot pantolonun üzerine fitilli kadifeden gömlek aldım. Ve kırmızı plastik ciltli, *Günlük* başlıklı bir kitap. Sayfaları çevirirken bir mürekkebli yazı görülüyor, benimkine uzak bulduğum bir yazı, küçük ve tuhaf bir biçimde köşeli harflerle gündüz düşlerini dile getirmeye çalışıyor: bufalo sürüleri, şelaleler, ağaç devleri. Şu sözcük: gökdelen.

Büyüme çağındaki bu çocuğun arzusu, bütünüyle göç etmese de, bir süre orada yaşamaktı. Amerikan Evi'nde hayal edildiği gibi, hemen her zaman güneşin

1. (Alm.) Sturmabteilung: Saldırı Birliği. Nasyonal Sosyalist Parti'nin üniformalı ve silahlı siyasal savaş birlikleri. (Ç.N.)

parladığı, sütün ve balın aktığı bir ülke. Her şey pratik, basit ve sağlam görünüyordu. Babamın yardım paketinde bulduğu iki gömlek bunun kanıtıydı. Ütü de yapan çamaşırcı kadın gömleklerin kalitesini övdü. Manşetlerinde düğmeler vardı, kol düğmeleriyle iliklenmesi gereken çift manşet değil; bu zahmetli işi annem ya da ben babamın üstünden alırdık.

Annem karton kutuyu sakladı, bu çok dayanıklı mukavva kutunun üzerinde C.A.R.E.[1] yazıyordu. 1943 bombardımanından kurtulan Noel ağacı süslerini onun içinde muhafaza etti. Yavaş yavaş ve yıllar içinde, kutuyu açıp kaparken, bazıları kırıldı, ta ki sonuncular ve onlarla beraber kutu da 1999 yılında evde çıkan bir yangında yitip gidene dek.

Anne ile babanın olup bitenler için yaptığı basmakalıp özet, kaderin sillesiydi, kişisel olarak etki etmiş olunamayacak bir kader. "Oğlanı kaybettik ve evi," nedenler üzerine düşünmekten kaçınılan cümlelerden biriydi bu. Bu acıyla, genel kefaretteki payın ödendiği sanılıyordu. Her şey korkunçtu, çünkü bizzat kurban olunmuştu, açıklanamaz bir ortak kaderin kurbanı. Ya tarihin dışında iş gören ya da insan doğasının parçası olan şeytani güçlerdi bunlar, her halükârda felaketti ve kaçınılmazdı. Ancak boyun eğilebilen kararlar. Ve insan kaderin kendisine adil davranmadığını hissediyordu.

Ağabey kendini nasıl görüyordu? Hangi duyguları vardı? Fail olma, suçlu hale gelme, haksızlık diye bir şey biliyor muydu?

1. (İng.) Cooperative for American Remittances to Europe. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'ya destek olmak amacıyla Amerika'da kurulan yardım örgütü. *Care* sözcüğü İngilizcede "bakım", "yardım" anlamlarına gelir. (Ç.N.)

Notlarında, mektuplarında, sonradan arkadaşlık birlikleriyle yayılan ama evde de annemle babamın dilinden düşmeyen bu dürüst, cesur Waffen-SS mitosunu sorgulayan tek bir işaret var.

25 Temmuz 1943'te Ukrayna'dan, Konstantinovka yakınlarından yazdığı bir mektupta şöyle diyor:

> Harika bir konaklama yerine geçtik, bizdeki gibi temiz ve düzenli. Burada çok sayıda güzel genç kız da var – bu yüzden korkmana gerek yok, biriyle çıkarım – ee yani, hiçbiriyle çıkmam...
> Anlaşılan buradaki insanların SS'le hiç işi olmamış. Hepsi sevindi, el salladı, bize meyve vs. getirdi, şimdiye dek buradaki konaklama yerlerinde sadece Alman Ordusu kalmış.

Bu mektuba iki karanfil ekli, kurutulmuş, çiçek yapraklarının rengi mektup kâğıdına geçmiş, uçuk pembe. Altmış yıldır karanfiller mektubun içinde duruyor, geldikleri yörede insanlar Alman görünce seviniyorlardı, çünkü o güne dek SS'le hiç işleri olmamıştı. Belki de bu karanfilleri ona Ukraynalı bir kız hediye etti. Ve öncesinde, esprili olmayı amaçlayan ama bir arzuyu bastırdığını oyunbaz bir biçimde ele veren bir cümle:

> Hiçbiriyle çıkmam...

Ukraynalı kadınlar ve kızlarla ilişki kurmak SS askerlerine kesinlikle yasaktı, efendilerin ırkı aşağılık Slavlarla karışmamalıydı.

Günlüğün bir yerinde şöyle diyor:

> Rus evlerindeki sobaları söküyoruz, yol yapımı için.

Belli ki, yolları kamyonların geçmesi için sağlamlaştırmak amacıyla, ahşap evlerden sobaların taşları sökülüp alınıyordu. Günlüğün başından sonuna kadar bu konu hâkim:

> Yola çıktık, ama 500 m sonra geri dönmek zorunda kaldık, araçlar çamurdan geçemiyor. Her 100 metrede bir itmek gerekiyor. Yol kötüleşiyor zar zor geçiliyor.

Bu yapılan, evlerin tahrip edilmesi anlamına geliyordu. İnsanlar ne dediler? Ağladılar mı? Çaresizce, yaklaşan kışta sobasız kalmanın korkunç bir şey olduğunu Almanlara anlatmaya mı çalıştılar?

Ukrayna'da tahrip edilen evler ile Hamburg'da bombalanan evler arasında bir an bile bir bağlantı görmeden yazıyor...

> bir tek evle ilgili endişelerim var, buraya her gün İngilizlerin hava saldırılarının haberi geliyor. Şu Saksonlar yaptıkları pislikleri azaltsalar. Bu bir savaş değil, kadın ve çocuk katliamı – ve bu insani değil.

Acı karşısında ilgi ve anlayışın silinmesini, evde insani olan ile burada, Rusya'da insani olan arasında ayırım yapılmasını anlamak zor ve tasavvur etmek mümkün değil. Sivillerin öldürülmesi burada gündelik olay, sözünü etmeye bile değmez, orada ise cinayet.

Bunu yazarken, 20 yaşından üç ay almıştı ve iki ay daha yaşayacaktı. Meslek eğitimi görmüştü. Önce Jungvolk'a, sonra Hitler Jugend'e girmişti. Arazi oyunları. Atış talimleri. Gece yürüyüşleri. Yontuldu. 18 yaşında devlet için çalışmaya başladı, 1942 sonbaharında Stalingrad'ın girişinde yol yapımında görev aldı, Waffen-

SS eğitimi için Fransa'ya gitti, orada yeniden yontuldu. Sonra, Ocak 1943'te, Rusya'da görevlendirildi.

Ablanın anlattığına göre, bir dans kursuna yazılmayı çok istermiş. Ama buna zaman kalmadı. Ve planörle uçmayı öğrenmek istermiş. Bu onun en büyük arzusuydu – uçmak.

Günlüğünün bir yerinde özel bir yemekten söz ediyor.

> 29.7.
> köyde uyuduk, sabah sıra halinde yola çıktık. 6 – 8 topçu hazırlığı.
> Saat 8'de saldırı başladı
> müthiş topçu ateşi. Rösch ve Herzfeld yar. keş. a. (keşif aracı) ile yar. piyadeleri geri getirdik
> akşamüstü mayın toplamaya gittik – tankların önündeki mayınları toplamamız gerek. Rus'tan müthiş ateş gösterisi. Tanklarımız tepemizden ateş açtı. Astsb. (Astsubay) Wagner ağır yar. 6 er 59 mayın topladı – yar. alıp döndük
> Keşif aracının yanına top mermisi isabet etti. Schwarz ve ben yar. – ilk cerrahi müdahale biriminde 5 cm³'lük iğne olduk ve yaramız sarıldı, ikimiz de levazıma gönderildik – asker yatakhanesinde geceledik – ilk cerrahi müdahale biriminde marmelatlı ekmek yedik.

Bu arada başka günlükler ve mektuplar okudum, sivil halkın çektiği acıları kesinlikle algılayan, öfkesini dile getiren; bir de son derece doğalmış gibi sivillerin öldürülmesinden –gerek Yahudiler gerekse Ruslar– söz eden başkaları. Öldürmeyi kolaylaştıran, öğrenilmiş dil: hayatları kirli, düşkün, hayvanlaşmış olan alt insanlar, parazitler, zararlılar. Bunları gaz kullanarak yok etmek hijyenik bir önlem.

Ağabeyin günlüğünde açık ve net bir öldürme mazereti, SS'in dünya görüşü doğrultusunda öğretildiği gibi bir ideoloji bulunmuyor. Savaşın gündelik ortamına *normal bakış*.

Anneye yazdıkları, babaya yazdıkları ve günlükte anlattıkları. Farklı ölçülerde savaş dökümü. İkisi, baba ile oğul, oğlun cephede olduğunu anneye yazmama, yani onu sakınma konusunda anlaşmışlardı.

22 Temmuz 1943 tarihinde anneye yazdığı mektup:

> Cephede hiç görev almazsak bu biraz üzücü olur, hiç ödüllendirilemeyiz ve sürekli toy delikanlılar olarak görülürüz.
> Ama buna pek prim vermediğimi bilirsin; önemli olan, eve tek parça halinde dönmem.

O dönemde aylardır cephedeydi, Harkov'un geri alınışına katılmıştı ve Temmuz'da Kursk Muharabesinde görevlendirilmişti, anneye yazdığı mektuptan 14 gün önce günlüğüne kaydetmişti bunu, çalakalem yazmış, yazıyı görmelisiniz, yolda, bir tankın ya da kamyonun üstünde, bir siperde ya da konaklama yerinde yazmış. Her şeyi yazdığı kurşunkalem hâlâ bu küçük kutuda duruyor. Zaman zaman sözdizimi dağılıyor, bozuluyor, parçalanıyor, noktalama işaretleri pek yok, yazı dökülüyor.

> 5.7.
> 0.30 toplanma alanına doğru yola çıkış. 3-4 saat top ve roketatar hazırlığı. Saat 4'ten itibaren Stuka saldırısı Totenkopf Birlikleri mayın tarlası üzerinden saldırı motosikletler bozuldu havaya uçurulmuş tank tuzakları üzerinden Rus siperleri üzerinden 2 tabakalı sığı-

nak vb. Panzerler[1] dereden geçti. Tigerler[2] saplanıp kaldı yiyecek yok cephane köprüden uzaklaştırıldı köprü sağlamlaştırıldı tahta mayınlar patlatıldı el bombaları Tiger'in zincirleri hepten koptu. Gece uçak pistinde konuşlanıldı. Kursk – Belgorod

6.7.

Yeni saldırı alanına gidiş. Geçmek mümkün değil. Saat 4'te 73 Rus İngiliz tankı ağır saldırıya geçti Michel'in aracı tanktan isabet aldı ve havaya uçtu tamamen yok oldu 400 metre ilerde motor ve tank paletleri aracımız yandı herkes indi Berg Janke ve ben içeride kaldık yanan her şeyi dışarı attım tam gaz alev denizinden çıktık tankı Rusların ateşinden çıkardık. Wilhelm (öldü) Gerd Klöpfer yar.

7.7.

hâlâ toplanıyoruz tanklarımız buradan geçemedi ve soldan saldırıya geçtik.

8.7.

Bölüğe geri döndük büyük dehşet. Hemen yine Tank R.'yle yola çıktık yolu şaşırdık uçak pistinde geceledik

9.7.

Yeni harekât için iki saat yürüdük, karargâha vardık, ormanda geceledik uçaklar geldi gümbürtüsü harika

10.7.

Harekât yok. Ormandayız. Yemek iyi.

11.7.

Gündüz bekledik. Nöbet bende. Harekete geçildi. Sabah toplanma alanına vardık

12.7.

Zorunlu bekleyiş. Tanklar geçsin diye ağaçları kestik Akşam müstahkem mevkideyiz

1. Alman Ordusu'nun İkinci Dünya Savaşı'nda kullandığı hafif tanklar. (Y.N.)
2. Alman Ordusu'nun kullandığı ağır tanklar. (Y.N.)

13.7.
Genişletilmiş müstahkem mevkide topçu ateşi. Delikten 2 m 17,2 sabah 3 T34 tankı deliğin yanından geçti geri dönmeliyiz muazzam üstünlük Kriel ve Jauch yaralı ve kayıp
Rus üzerimize müthiş topçu ve MG ateşi açtı Schwarz, Konig, Reinecke ve ben kurtulduk
saat 2'de Lemke ve ben Kriel ve Jauch'u almak için öne çıktık. Çelik miğfere ateş edildi. MG. Olmuyor geri dönmeliyiz
Gece deliksiz uyudum.

Kursk Muharebesi'nin merkeziydi bu, üç sözde seçkin tümen görevlendirilmişti burada, SS tümenleri *Das Reich*, *Leibstandarte* ve *Totenkopf*; baba, sonradan askerî tarihçiler de, Stalingrad'ın değil, bu meydan muharebesinin, Kursk Muharebesi'nin savaşın dönüm noktası olduğunu iddia etmişlerdi.

Baba tarihi eserleri ve ellili yılların başında çıkan, generallerin ve Hava Kuvvetleri subaylarının anılarını okurdu. General Galland: *Die Ersten und die Letzten – Jagdflieger im Zweiten Weltkrieg* (İlkler ve Sonlar – İkinci Dünya Savaşı'nda Avcı Uçakları). Tank Generali Guderian: *Erinnerungen eines Soldaten* (Bir Askerin Anıları). Özellikle de Feldmareşal General von Manstein'ın *Verlorene Siege*'si (Kaybedilen Zaferler); 664 sayfalık bu kapsamlı kitapta von Manstein, Alman Ordusu'nun, öncelikle de kendisinin, "onbaşı" Hitler emirleriyle araya girmeseydi, son derece büyük başarılara imza atacağını kanıtlamaya çalışır. Von Manstein, Kursk Muharebesi'ni ayrıntılı olarak ele alır.

Alman hücumu 5 Temmuz 1943'te 900 000 Alman askeri, 10 000 top, 1 026 tank ve 1 830 uçakla başladı. Onlara 1,3 milyon Kızıl Ordu askeri 20 300 top, 3 600

tank ve 2 600 uçakla karşılık verdi. 10 Temmuz: Kursk'un güneyinde çığ gibi iki tank grubu birbirinin üzerine yürüdü. Akşama doğru her iki ordunun yanan yüzlerce savaş aracı alanı kaplıyordu. Ama burada kimin inisiyatifi yeniden ele geçireceği henüz belli değildi. 13 Temmuz'da ağabey günlüğüne şöyle yazar: Olmuyor. Geri dönmeliyiz. Aynı gün Hitler ile Merkez Ordular Grubu'na komuta eden Mareşal von Kluge ve Güney Ordular Grubu'nun kumandanı Mareşal von Manstein arasında önemli bir görüşme yaşanır. Von Kluge çarpışmayı kesmek, Von Manstein meydan muharebesini sürdürmek ister. Manstein girişime devam edilmesine yönelik isteğini Kızıl Ordu'ya ağır kayıplar verdirilmesiyle gerekçelendirir. Tahminler yaklaşık 70 000 er dolayındaydı, bunlardan 17 000'i ölmüştü. 34 000 tutsak ve 6 547 asker kaçağı sayıldı. Alman saldırı birlikleri 3 300 şehit ve 7 420 yaralı bildirmişti – kayıpların sayısı sonradan 20 720'ye yükselecekti.

Hitler uzlaşı yolunu seçerek Von Kluge'nin çekilmesine, Von Manstein'ın ise saldırıyı devam ettirmesine izin verdi. Von Manstein kitabında sonuç olarak, savaşın kaybedilmesinin suçunu Hitler'e yükledi.

Savaştan sonra, Yahudilerin sistematik bir biçimde öldürüldüğünü –yok edildiğini– bilerek, savaşın yine de kazanılabileceği konusunda uluorta geniş çaplı, ciddi bir tartışmanın yürütülebilmiş olması, bugünkü bakış açısından akla hayale sığmıyor.

Savaşa katılanlar, evde buluştuğunda yapılan tartışmalarda, dönüp dolaşıp savaşın en önemli noktasına gelinen küçük stratejistler: Hitler'in, Göring'in, *Lakeitel*[1] denen Feldmareşal General Keitel'ın yanlış kararları.

1. Uşak anlamına gelen *Lakai* sözcüğüyle mareşalin adı birleştirilerek alaycı bir söz oyunu yapılmış. (Ç.N.)

Stratejide değişim. Hava Kuvvetleri, havaalanlarını ve uçak fabrikalarını bombalamaya devam etmek ve bu sayede daha sonraki istila için hava hâkimiyetini kazanmak yerine, birden sivil savaş hedeflerine saldırmalıydı, yani Londra, Coventry, Bristol ve Swansea'ye. Ve varsa yoksa Dünkirchen – orası hakkında, çoğu zaman bir antisemitist komplo teorisiyle bağlantılı söylentiler dolaşıyordu. Hitler neden XII. Zırhlı Kolordu'yu Dunkerque önlerinde durdurdu? Bu sayede İngiliz keşif kolordusu 200 000 askerle İngiltere'ye kaçabildi. Ve kesin sonucu belirleyen hata, Sovyetler Birliği'ne saldırı, ancak 21 Haziran 1941'de yapılabildi, çünkü daha önce Yugoslavya saldırıya uğradı ve işgal edildi. Böylece, sonucu belirleyecek beş hafta kaybedildi. Birlikler Moskova önlerindeyken kış bastırdı, falan filan. "Dondurulmuş et nişanı, Hitler testeresi, eve dönmeyi sağlayacak hafif yara." Çocukluğumda bana eşlik eden ve dilde hem kabalaşma hem de bastırmayı yansıtan sözcüklerden bazıları bunlar.

Dergiler ve er kitapçıkları, yani yaşananların anlatıldığı ucuz broşürler de savaştan söz ediyordu. SS-Totenkopf Tümeni'ndeki birlik arkadaşları konuşuyordu sanki:

> Rus tanklarında dinamit olmalı, muazzam patlamalar başka türlü açıklanamaz. Kilolarca ağırlıkta drezinler uzun mesafelerden döne döne uçuyor. Bizi hazırlıksız yakalayan saldırıyı savuşturabiliyoruz. Önümüzdeki istihkâm erleri ağır kayıplar verdiler. Manyetik bombalarıyla tankların üzerine çullanıp havaya uçurdular. Ancak patlayan tanklara karşı hiçbir siper yeterli olmadı. Bazı erler, havada döne döne uçan demir parçalarıyla kelimenin tam anlamıyla vuruldular.

Savaş maceraları. Seyahat acentesi olarak Alman Ordusu. İleriki refah turizminin öne alınması. Rütbesiz er de

muzaffer olarak geldi, efendi olarak; orasıyla ilgili anlattıkları, yenilgiden sonra da, özellikle fetih savaşları için duygusal gücü vermiş olan arzuyla ilgiliydi, yani zenginleşme arzusuyla: Norveç'ten somon, Danimarka'dan iyi tereyağı ve sonra –elbette– Fransa: ipek çoraplar, trüf mantarı, şarap, şampanya. "Asker olarak oldukça miskindiler, ama yaşam tarzı, yani gerçekten – fevkalade." Ya kadınlar? "Harika."

Ya Doğu? Doğu genişti. Tahıl, yeraltı zenginlikleri, hepsi devasa. Pireler, bozuk yollar, insanlar iyi niyetli. Düzen yok. Bir Rus kulübesine bakmak yeterli. Doğu *Lebensraum*'du[1], büyük hizmetleri olan SS savaşçıları, gelecekte miras yoluyla çiftlik sahibi olacaklar için yaşam alanı. Bakımlı yarım kâgir çiftlik evleri yerleşim görevlileri tarafından planlamaya verilmişti bile. Modeller incelenebiliyordu. Ama yerleşilecek topraklarda önceleri milyonlarca Rus, Polonyalı, Ukraynalı ve Yahudi yaşıyordu. Bunun için de çözümler bulundu: Slav alt-insanların tehciri ve *Yahudi sorununun nihai çözümü*. Nihai çözüm. Her zaman reddedilmiş olarak kalacak bir sözcük. Dilin, Alman dilinin de *suç-suz-luğunu* yitirdiğinin bir kanıtı. Bütün kısaltmalar gibi, bazıları Alman diline adeta dağlandı ve unutulmuyor: SS, SD, SA. Diğer kısaltmalar ancak özel sözlüklerde bulunabiliyor: RFSS[2], OBH[3], RSHA[4] – savaş sonrası döneme kadar uzanan sözcük karartmaları. Asker dili, karşılıklarını fiziksel maluliyette bulan dil

1. (Alm.) Yaşam alanı. (Y.N.)

2. (Alm.) Reichsführer-SS: SS komutanlığını belirtir ve Alman Ordusu'ndaki mareşal rütbesiyle eşdeğerdir. (Y.N.)

3. (Alm.) Oberbefehlshaber: Başkomutan. (Y.N.)

4. (Alm.) Reichssicherheitshauptamt: Reich Güvenlik Baş Dairesi; Nazi Almanyası'nın ve güvenlik işleri departmanı. Gestapo, Kripo ve SD gibi büyük polis teşkilatları bu birimin bünyesinde toplanmıştı. Toplama kamplarının plan, proje ve yönetim işleri bu departmanda yürütüldü. (Y.N.)

sakatlanmaları: topallayanlar, koltuk değnekleriyle yürüyenler, çengelli iğneyle yukarıya tutturulmuş boş ceket kolları, sıvanmış pantolon paçaları, gıcırdayan protezler.

Baba, Hava Kuvvetleri'ndeydi. Finlandiya ve Rusya üzerinde yaptığı keşif uçuşlarından söz ederdi. Hava Kuvvetleri'nin Yahudilerin öldürülmesiyle hiçbir ilgisi yoktu, derdi. Hava Kuvvetleri sadece cesurca savaşmıştı. Oysa –erken, çetin bir çatışmaydı bu– Hava Kuvvetleri de, cesur ve dürüst askerlerin her biri de, endüstrileşmiş katliamın sürdürülmesine yardım etmişti. "Bunu bilmiyorduk. Dürüst Hava Kuvvetleri. Dürüst Deniz Kuvvetleri. Dürüst Alman Ordusu. Dürüst Waffen-SS."

Araştırmalarıma eşlik eden korkum, ağabeyin birliği olan 3. SS Zırhlı İstihkâm Taburu'nun ve onunla birlikte ağabeyin de, sivillerin, Yahudilerin, rehinelerin vurulmasına katılmış olmasıydı.

Ama bulabildiğim kadarıyla, öyle olmamıştı. Sadece *normal* gündelik savaş yaşamıydı; "75 m mesafede İvan sigara içiyor, benim MG için kolay lokma."

Waffen-SS, toplama kamplarındaki SS muhafızlarla aynı üniformayı giyiyordu.

Babanın nesli, faillerin nesli, anlatmaktan ya da susmaktan besleniyordu. Sadece bu iki olasılık var gibiydi, ya sürekli bundan söz ediliyordu ya da hiç söz edilmiyordu. Anıların ne kadar bunaltıcı, ne kadar rahatsız edici olduğuna bağlı.

Kadınlarla yaşlılar "memleketteki" bombalı gecelerden söz ederlerdi. Olayın korkunç yanı böylece ayrıntılara boğulur, anlaşılır kılınır, yumuşatılırdı. Çoğu kez rahat bir sohbet ortamında anekdotlar içinde dağılırdı ve çok nadiren, birdenbire, dehşet ortaya çıkardı.

Bir keresinde babanın, elleri arkasında, şöminenin başında durmuş, sıcağa doğru uzandığını gördüm. Ağlı-

yordu. Onu hiç ağlarken görmemiştim. "Bir delikanlı ağlamaz." Sadece ölen oğluna ağlamıyordu, söyleyemediği bir şey gözyaşlarına boğuluyordu. Orada durmuş ağlamasında, anıların yarattığı dehşet vardı biraz, çok derinlerde çaresizdi, kendine acıma değil de, tarif edilmez bir acı içindeydi; sorularım karşısındaysa başını iki yana sallamakla yetinmişti.

Onu rahatsız edenler ne tür resimlerdi? Belki de, Rus savaş tutsaklarının kapatıldığı bir kampta görmüş olduğu ve anlattığı şeyler, anlatılabilecek ve sözcüklere dökülebilecek korkunç şeylere yalnızca bir örnekti. Bir Rus tutsağın kaçmaya çalışması ve nöbetçinin ona ateş etmesi, adamın kafatasının üst kısmını uçurması, bunun üzerine başka tutsakların ölünün üzerine çullanıp buharı tüten beyni yemeleri. Bir an korkuyla, ateş edenin o olduğu kuşkusuna kapıldım, ama sonra kendime, onun rütbesinde bunun muhtemel olmayacağını söyledim. Karabinayla nöbet tutmuyordu.

Bu işe, yani ağabey hakkında yazma denemesine giriştiğimde, Christopher R. Browning'in kitabını okudum: *Ganz normale Männer. Das Reserve-Polizeibataillion 101 und die "Endlösung" in Polen* (Çok Sıradan Adamlar. 101. Yedek Polis Taburu ve Polonya'da "Nihai Çözüm"). Browning, o zaman henüz hayatta olan askerlerin mahkemedeki ifadelerinden hareketle yola çıkarak kadın, erkek, çocuk Yahudi sivilleri vurma emri geldiğinde, disiplin cezasından korkmadan emre karşı gelmiş olabileceklerini kanıtlıyor. Bunun örnekleri vardı, bu taburda da. Ne var ki, 500 kadar askerden sadece 12'si öne çıktı, karabinasını teslim etti ve başka görevler aldı.

Öne çıkmayanlar, hayır demeyenler –yani bir çoğu, demek gerek, neredeyse hepsi– itaat ettiler, öldürdüler,

başlangıçta tereddüt ettikten sonra, gitgide daha doğal, daha kayıtsız, daha mekanik –okumak için insanın kendini zorlaması gereken eylem tarifleri– akıl almaz şeyler.

Temmuz 1942'den Kasım 1943'e kadar, 101. Yedek Polis Taburu'na bağlı askerler tarafından, tekmil raporuna göre 38 000 Yahudi vurularak öldürüldü.

1967'de taburun 14 üyesine karşı Hamburg'da dava açıldı. Üç subay sekizer yıl, iki astsubaydan biri beş, biri altı yıl hapse mahkûm edildi. Diğer sanıklar özgür adamlar olarak mahkemeden ayrıldılar. Sanıkların hiçbiri haksızlık yaptığına ilişkin bir duygu belirtisi göstermedi. Hepsi emir ve itaate işaret etti. Cezalar sonradan büyük ölçüde indirildi.

20 Kasım 1941'de tüm alay ve taburlara iletilen bir ordu emrinde, ağabeyimin savaştığı Güney Ordu Grubu'na mareşal sıfatıyla komuta edecek olan Albay von Manstein şöyle yazdı:

> Yahudi-Bolşevik sisteminin sonsuza dek kökü kazınmalıdır. Bir daha asla Avrupa'daki yaşam alanımıza girmemelidir.

Stratejik beyin Mareşal von Manstein, Federal Almanya Cumhuriyeti Silahlı Kuvvetleri'nin kurulmasında danışman olarak faaliyet gösterdi. Savaşın Hitler'in hatalı yönetimi yüzünden kaybedildiğini iddia eden ve *Verlorene Siege* (Kaybolan Zaferler) adlı kitabında ayrıntılı olarak kendi planları, kavramları, kararları ve emirlerinden söz eden von Manstein, günlük emre değinmiyor: *Yahudi-Bolşevik sisteminin sonsuza dek kökü kazınmalıdır.* Ağabeyin günlüğünde de, mektuplarında da tutsaklar hakkında hiçbir şey yok. Bu konu neden sözü edilmeye değer değildi?

Harika bir Random[1] tabanca buldum, giderken eve götüreceğim, çünkü böyle bişi edinmek hep hayalimdi; 3'lü emniyeti olan ve başparmağın dibiyle pimi itip kolayca sökülebilen bir tabanca yani harika, yanında mükemmel bir de kahverengi çanta var. Şimdi iki tabancam oldu: 1,08 ve Random. Polonya ordu tab. Cephanem de yeterince var, çünkü 08'inkinin aynısı. Bununla nasıl ateş ettiğimi bir görmelisin, tüfekten daha iyi. Telefon direklerindeki küçük porselen şeyleri art arda aşağı indiriyorum.
Sevgili anne, mektubumu burada bitiriyorum, yakında yine yazarım.

Primo Levi, *Die Untergegangenen und die Geretteten*'da (Yok Olanlar ve Kurtulanlar), kamplarda arkadaşlar ve akrabalardan mektup, haber almamanın ne kadar korkunç olduğunu yazıyor; Yahudi tutuklular için de mümkün değildi bu, akrabalar ve arkadaşlar ya başka bir kamptaydı ya da öldürülmüşlerdi. Tutsakların yaşadığı aşağılanmalara, açlığa, hastalıklara, susuzluğa ve dayanışma kaybına bir de bu sessizlik, bu kimsesizlik ekleniyordu. Artık hatırlanmayacak olduğunu bilmekten kaynaklanan bu derin terk edilmişlik.

Sevgili anne, burada mektubumu bitiriyorum, yakında yine yazarım.

Yahudi komşular alınıp götürülürken ve öylece ortadan kaybolurken, hemen hemen herkes görmezden gelip sustu, çoğunluk ise savaştan sonra, ortadan kaybolanların nereye kaybolduğu öğrenilince sustu.

1. Aslında *Radom*'dur. Adını Polonya'nın Radom şehrinden almıştır. (Ç.N.)

Primo Levi, Almanların en derin suçunun bu suskunlukta yattığını düşünüyor. "Sözünü bile etmemek," "biz hiçbir şey bilmiyorduk"la özür dilemeye çalışanların bir sürü gereksiz ayrıntıyla dolu konuşmasından daha korkunçtu. Ikinci grup, adeta kendini savunma baskısı altında –çoğu kez sorulmadan– hiçbir şey bilememesinin nedenlerini saymaya başladığında, gençlere itici geldi – bunu çok net hatırlıyorum. Yine de, uyanan vicdanları onları şu konuda uyardı: Bir şeyler bilinebilirdi.

Sadece incinmiş değil, aynı zamanda hasta bir nesildi; yaşadığı travmayı gürültülü bir yeniden inşa sürecinde bastırmıştı. Olup bitenler basmakalıp sözler içinde kayboldu: Cani Hitler. Dil, sadece failler tarafından değil, kendileri hakkında "bir kez daha kurtulduk" diyenler tarafından da alenen kötüye kullanıldı. Böyle bir kurban rolüne büründüler.

Babayı ilk kez, Lüneburger Heide'ye yaptığımız bir gezide içkili gördüm. Kürkçüler loncası ilkbaharda, ilk kuşkonmaz toplandığında, Sudermühlen'a gitti. Bol bol kuşkonmaz, patates ve füme jambon yendi, yanında da beyaz şarap vardı, herhangi bir Mosel ya da Ren şarabı, *Katzenstriegel*, *Liebfrauenmilch* ya da öyle bir şey. Lokantanın bahçesinde yemek yendi, güneşin ısıttığı ama doğudan esen hafif bir rüzgârla hâlâ bir parça kış soğuğunu içinde barındıran bir gündü. Anne vizon etolünü almıştı. O zamanlar loncanın bir komisyonunun başkanlığını yapan baba, beyaz örtülü uzun sofraya oturmuş, çevresindeki meslektaşları ve onların hanımlarıyla sohbet ediyordu. Kahkahalar yükseliyor, baba da yüksek sesle gülüyordu, dikkat çekecek kadar yüksek sesle. Çocuğun sevdiği bir ortam. Büyükler sahip oldukları gücü unutmuş gibiydiler. Baba, daha sonra arabada söylediği gibi, çok keyiflenmişti. Bizi Massa götürmüştü, çünkü konuklar

arasında, senetleri uzatmak zorunda olan kürk tüccarları da vardı ve hiçbir şey, müthiş para kazanılmadığına işaret etmemeliydi. "Müthiş para kazanılıyor."

Ancak bu keyiflenme durumu sık sık tekrarlansa da, baba gerçekte keyifli değildi, içtiği zaman daha sakin, daha sessiz, sonunda da daha donuk oluyordu. Arkadaşlar ve tanıdıkların da bulunduğu lokantalardan birine daha akşamüstünden gidiyordu, buluşup bir bira, bir çeyrek şarap içiyorlardı, böyle diyorlardı ama sonra bira ve şarap sayısı artıyordu ve daha sonra, 1957-1958'de, babamın konyağı da buna eklendi. Şüphesiz, içmesinin bir nedeni dertlerdi, onu canından bezdiren dertler. İşlerin azalması, borçların artması, bunlar onu çok zorluyordu. Herr Kotte'de istenen yeni ürünler için gerekli bilgi ve beceri yoktu, babada da öyle. Karlmann'ın[1] eksikliği hissediliyordu. Sadece, babanın olmadığı uzman olarak değil, destek olarak da eksikliği hissediliyordu; sadece oğul değil, arkadaş ve yoldaş da olan oğlan, kendi isteklerinin hepsini gerçekleştiren ve yine de saygıyla, hatta sevgiyle birine bağlanan – o, büyük oğlan, babanın hafızasında hep böyle muhafaza edildi.

Beceri sözcüğü. Tekne kazıntısı, ben, atölyeyi yönetmek, kesimleri tasarlamak, kalfaları idare etmek için gereken mesleki beceriden henüz yoksundum – 1956'da mesleki eğitimde ikinci yılımdaydım. Ancak babanın başarısızlığını, beceriksizliğini anlamak için yeterliydi. Bunu mutlaka o da, ağabey de görürdü ama herhalde başka bir anlayışla eşlik ederdi buna, yani savaşa, bombardımana, tutsaklığa ara verilmesinden, yeni başlangıçtan, bu ara dönemden hareketle yorumlardı durumu.

1. Karl-Heinz kastediliyor. (Y.N.)

Ağabeyin yokluğunda, onun babaya hayranlık dolu bakışları ve bir zamanlar sahip olduğu kendi resmi de saklıydı. Tek başarısızlığa uğrayan baba değildi, onunla birlikte bütün "değerler sistemi" başarısızlığa uğramıştı. Üstelik baba bizzat, diğer pek çokları gibi –direnç göstermiş az sayıdaki kişi dışında, neredeyse herkes– bu değerlerin yıkılmasına katkıda bulunmuştu. Buna verilen tepki, inat ya da bastırmaydı. Israrlı sorular baba tarafından bununla çürütülürdü: Hiçbir fikrin yok. Sen bunu yaşamadın. Ama o yaşamıştı, ağabey. Tüm bunları çekmişti. Kendini kurban etmişti.

Deneyimin mutlaklaştırılması: "Bunu yaşamış olmak gerekir" sözü, mesleki alanda şimdi onun maruz kaldığı bir şeye dönüşüyordu. Yıldan yıla zanaatla ilgili tüm konularda daha da yetkinleştim. Öyle ki, bir vizon mantonun yapılmasında yaşanan sorunlar hakkında bana bir şey açıklamaya kalktığında, gülmekten kendimi alamıyordum. Evet, gerçekten de gülüyordum. Elbette yetersizliğinin farkındaydı, bu da onun daha da otoriter tepkiler vermesine yol açıyordu. Ve çoğu kez iki şey çözümü güç bir biçimde karışıyordu, politik alan ile mesleki alan, birinin çıkış noktası öbürü oluyordu. Mesele, her zaman kendini haklı görmekti. Giderek daha yüksek sesle tartışıyor, sonunda birbirimize haykırıyorduk. Staj yaptığım firmadan –Arileştirilmiş işletmeleri ucuza kapatarak Hamburg'un en büyük kürkçü dükkânı haline gelmişti– akşama doğru eve, yani babanın dükkânına gelirdim ve –belleğimdeki belirgin resimlerden biridir– baba yenilenmiş duvarın üzerinden dışarıya bakar, müşteri beklerdi. Yoldan geçen bir kadın vitrine yaklaşırsa, baba görülmemek için usulca bir-iki adım geri çekilirdi.

Ellili yılların sonunda, bu bekleyişten gittikçe daha sık kaçarak bir kahve ve birkaç konyak içmek üzere çev-

redeki meyhanelerden birine, son zamanlarda da çoğunlukla Bei Papa Geese'e giderdi. İki bina ötede küçük bir lokantaydı burası. Dört-beş yıl önce olsa, sırf küçük burjuva zihniyetli adı bile meyhaneye adım atmaktan alıkoyardı onu. Sadece, giderek uzayan müşteri bekleyişinden kaçış değil, başka bir bekleyişten de kaçıştı bu, giderek küçülen, uzaklaşan, grileşen bir şeyi bekleyişten – bambaşka yaşam, maceralar ve tehlikelerle dolu, sürprizler yönünden zengin, tatminkâr ve mutlu. Böylece Bei Papa Geese'de otururdu, hemen yanda, önemli bir müşteri gelirse onu oradan alabilirlerdi. Önü hep açık olan beyaz önlüğünün cebindeki, Dr. Hiller marka naneli bonbon şekerlerinden birini emerdi.

Onu dost canlısı, çekici ve sempatik bir adam olarak tanıyan anne bunu nasıl kaldırıyordu? Bu disiplinli, her zaman güler yüzlü kadın bununla nasıl baş ediyordu? Onu, kudretli babamı, korumaya çalıştı. Babanın içkili olmasını, sendeleyerek yürümesini, sandalyeye çökmesini, küllerini yazı masasına saçmasını, yanan sigaranın ara sıra elinden düşmesini korkunç bulduğuna dair dışarıya en ufak bir belirti vermeden. Haydi, Hans, yatağa. Bana ya da ablama en ufak bir işaret yok, gözleri devirmek yok, yorum yok, yatağa giderken de yok, ne bir baş sallama ne de bir yorum.

Nedenini adlandırmanın zor olduğu bir acıyla içsel olarak yaralanmıştı, birikmiş hayal kırıklıklarının yükü, olayların önemsizleşmesi, yavaş yavaş beliren istek kaybı. Artık kitap okumuyordu. Nadiren hikâye anlatıyordu, o da sadece içtiğinde. Sabahları geç kalkıyordu. Eskiden her zaman düzgün bağladığı ve sıkıştırdığı kravat düğümü, açık yaka düğmesinin altından sarkıyordu. Dükkânda bir koltukta oturuyor ve açık kapıdan dışarıdaki yaza bakıyordu. Ama öylece oturup dışarıya bakarken artık müşteri beklemiyordu.

O dönemde dükkânı anne idare ediyor, atölyede de giderek daha fazla görev üstleniyordu. Mali ıvır zıvırla ilgisi yoktu, o işi hâlâ baba yapıyordu. Serbest çalışma tehlikeye girmişti, anne bunu biliyordu.

"Hayatta edebinle kendine yol açmak."

Elim. Çölde 12 kaynak ve 86 palmiye. Bir istirahat vahası.

Esneme egzersizlerini yaptım ve koşmaya başladım, bu sabah, 6 Mart'ta, güneş yeni doğmuştu. Gökyüzü bulutsuz ve mat bir gri-mavi. Ağaçlar, çalılıklar saydam bir açık yeşil, aralarda ilk beyaz çiçekli yaban kirazları.

Burada küçük bir şelaleyle birleşen Eisbach boyunca koştum. Karatavukların her yeri kaplayan cıvıltısı, ispinozların metalik cayırtısı. Hava serindi, donma noktasının biraz üzerinde. Englischer Garten'dan geçtim, tek bir ağacın, büyük bir ıhlamurun durduğu çayıra koştum. Çimlerin üstünde gölge – beyaz. Kırağı. Alt dallar yeşile bürünmeye başlamıştı bile. Heybetli gövdedeki şişkin bir kovuğa pişmiş kilden küçük bir Meryem Ana heykelciği yerleştirilmişti. Kahverengi ağaç kabuğunun içinde parlak bir mavi.

Bugün, haftalardır ertelediğim şeyi yapıp onun hakkında yazabileceğimi daha koşarken biliyordum.

Anne babadan 33 yıl fazla yaşadı. 89 yaşına geldi. Telefonda her konuşmamızda sesi beni şaşırtırdı, bu kadar genç çıkan bir ses, bu kadar değişmeyen tiz bir kahkaha. Ses, özellikle bu kahkaha, bir kıza ait olabilirdi. Küçük olaylardan, karşılaştığı insanlardan söz ederdi, ama eskisi gibi dükkânı işletirken olduğu kadar çok şey olmuyordu artık.

İyi bir mizah anlayışı vardı. Bu kahkahayı severdim, öylesine yakın, bedensel, şimdi de onu gözlerimin önüne

getiren bu kahkaha, iyi zamanlarda alınmış bir Chippendale koltukta oturmuş gülüyor, gülerken ona özgü beden hareketiyle biraz arkaya eğiliyor, sağ elini kaldırıyor ve hafifçe uyluğuna vuruyor. Asla haince bir kahkaha değildi. Tuhaflıklara, farklılıklara bakışı; kin dolu olmayan, sadece değişkenleri, hayatın getirdiği birçok olasılığı fark eden bir bakış. Onlara isimler verirdi, müşterilere olduğu gibi, sahibini görünce hemen bir şeyler çağrıştıran isimler: çaçaron, paragöz ya da sportmen. Adlandırmayla bağlantılı gözlemler, yaşantılar ve hikâyeler vardı, bunları yeni gözlemlerle zenginleştirebiliyordu ve böylece yıkıcı bir karşı dünya haline geliyorlardı. Anne yaşlandıkça Hamburg aksanına kayan bir ses. Ama belki ben de, Münih'te yaşaya yaşaya, Hamburg lehçesinden kopmuştum ve bu yüzden ünlü harflerin böyle uzatılmasını fazlasıyla vurgulu buluyordum.

Bir akşamüstü ablam aradı, ağlıyor, ne dediği pek anlaşılmıyordu. Anne felç geçirmiş, Elim Hastanesi'ne kaldırılmıştı.

Emekli bir lise öğretmeniyle aynı odada yatıyordu. Doğu Prusya aksanıyla konuşan yaşlıca bir kadın olan hemşire, onunla konuşun, konuşmak önemli, dedi. Yatağının kenarına oturdum ve uçak yolculuğundan, çocuklardan söz ettim. Yavaş yavaş ve çok uzaktan dönüyormuşçasına kendine geldi, bana baktı, sağ elini uzattı, öylesine narin, hafif bir el, yine de benimkini kuvvetle sıktı. Yüzü sola doğru kaymıştı ve yüzünün sağ yarısı şöyle bir seğirdi.
Sol tarafı felçli halde yatıyor, ağzından yarım yamalak sözcükler dökülüyordu, ama sağ eliyle, parmaklarıyla elimi sıktı, üç kez kısaca. Ben çocukken onunla şehre indiğimde ve konuşmadan birbirimizin dikkatini bir şeye çekmek istediğimizde –şapkası kuş yuvasını andıran

bir kadın, yüzü sinirli sinirli seğiren adam– aramızda anlaştığımız işaretti bu.

Şehir merkezinden geçer ve haftada bir kez Gänsemarkt'taki bir kafeye ya da Alsterpavillon'a giderdik. Oturup turta yerdik, o kahve içer, ben kakao alırdım; bugün de, çan şapkalı yaşlıca kadınların buluştukları kafelerde oturmayı çok severim. Kek yiyip gevezelik eden insanların arasında oturur ve kadınların ne yaptıklarını, nereli olduklarını, çocukları olup olmadığını, kocalarının hâlâ yaşayıp yaşamadıklarını ve ne işle uğraştıklarını düşünürdük. Hayalinde kurmaya, hayat hikâyelerini çıkarmaya yönelik kıpır kıpır bir heves. Sonra eve giderdik. Dışarı çıkarken her zaman şapka ve eldiven kullanırdı, yazın beyaz file eldiven; elimden tutarken sağ tekini çıkarırdı.

Bir fotoğrafta annesiyle babası görülüyor, *Gründerjahre*[1] tarzında döşenmiş evlerinin oturma odasında otururken; piyano, heybetli büfe, resimler, desenli duvar kâğıdı, oturaklı bir refah, bazı lüks ilaveler, yazı masası, lambalar *art nouveau*. Büyükbabam o dönemde çok iyi para kazanmış olmalı, devir şapka devriydi, tavuskuşu tüylü, geniş kenarlı büyük şapkalar; ardından, savaştan sonra, çan şapkalar moda oldu. Kadınlar, köylü değillerse, şapka takarlardı, annenin ileri yaşına kadar taktığı gibi.

Büyükbaba koltukta oturuyor, elinde puro, yanında, ilk karısı öldükten sonra –annem o zamanlar iki yaşındaymış– evlendiği karısı, ufak tefek, biçimsiz bir kadın, kötü bakışları insanı delip geçiyor, bunu söyleme-

1. (Alm.) Kuruluş Yılları. Almanya'da, ekonomi alanında büyük bir gelişmenin yaşandığı 1870-1900 yılları arası. Bu dönem, Orta Avrupa'da burjuvazinin kültürel hegemonyayı ele geçirdiği zaman dilimine denk düşer. (Ç.N.)

nin başka yolu yok. Sadece ev işlerinde iyi olan bu kadınla neden evlendiğini kimse anlayamamış. Muhtemelen onunla evlenmesinin nedeni, parayı elinde tutmak ve çoğaltmaktı. Kadın üvey anne olmuş, yani benim üvey büyükannem. Çocukken ondan uzak dururdum, ikna çalışmalarına rağmen kendimi ona öptürmeyi ya da kucağına oturtulmayı reddederdim. Bu kötücül, cimri, iftiracı ve hain kadın, annem için masaldaki gibi bir üvey anne olmuş. Çocuğu küçük kabahatler yüzünden süpürge odasına kapatırmış, nadiren eve gelen babasının önünde ona kara çalarmış, yemek vermeyerek ufaklığı cezalandırırmış, öyle ki hizmetçiler ona gizlice bir şeyler getirirlermiş. Çocuğun en sevdiği yemeklerden biri patates kızartmasıymış, bir keresinde evde yalnızken, kendi başına yapmış. Üvey anne geri döndüğünde, çocuğu mutfakta tavayı yıkarken basmış. İzin almadan patates kızartması yaptığı için, bir yıl boyunca bunu yemesi yasaklanmış ve diğerleri yerken seyretmek zorunda kalmış.

Her şeyin aleyhinde olmasına rağmen, nasıl oldu da bu çocuk bu kadar güler yüzlü, hoşgörülü, her türlü yalandan nefret eden, çıtı pıtı ama yine de çok dayanıklı ve güçlü, sevgide de koruyucu ve mutlak güce sahip bir kadına dönüştü? Birkaç gün Hamburg'da kaldım, onu ziyaret ettim, yemek zamanı geldim, hafifçe başını sallayınca, lapa dolu kaşığı dikkatle ağzına soktum. Çiğneyemiyordu, sadece yavaşça yutkunabiliyordu. Ben gelirken ve giderken, parmaklarıyla bana bir işaret yaptı, onayladığını gösteren zarif bir işaret alfabesi.

Sonra, bir sabah, artık odada değildi. Oradaki kadın, nakledildiğini söyledi. Neden? Bilmiyordu, ama bilmemek ona utanç veriyordu, bunu hissettim.

Anne "nakledilmişti." Hastaneye kabul edilirken, özel sigortası olduğu tahmin ya da umut edilmiş, bu

yüzden başhekimin özel servisine yatırılmıştı. Ama gerçekte sadece resmî sağlık sigortası vardı. Dolayısıyla altı yataklı bir odaya "geri nakledilmişti." Hiçbir şey, çalışmakla dolu geçen bir hayattan sonra yaşanan bu "geri nakil" kadar karakteristik gelmedi bana.

Hastane ve sağlık sigortası düzeni. Odanın ve özel bir tedavinin fiyatını sordum. Yüksekti. Düşünüp taşındım. Ama onun ötesinde, bana söylendiğine göre, diğer tüm muayeneler de özel tarifeden ödenecekmiş. Sahip olmadığım meblağlar. Böylece o altı yataklı odada kaldı. Bir sınıflandırma ve tekrar sınıflandırmanın nesnesi haline getirilmesini değiştirememenin bana verdiği üzüntüyü, öfkeyi, utancı fark etti. Elimi sıktı, gülümsemeye çalıştı; yüzünün tek tarafını kaplayan zahmetli bir gülümseme.

Bu tekrar sınıflandırmanın tuhaf yanı, giriş katından birinci kata, 51 yıl önce beni dünyaya getirdiği yere gelmesiydi. Ve burada güneş giren bir odada yatması, güler yüzlü hemşireler tarafından bakılması ve hiçbir eksiğinin bulunmaması. Diğer kadın hastaların gülüşmeleri ve konuşmalarını duyuyor, birbirinden acayip hastalık hikâyelerini dinliyordu, bunlar aynı zamanda hayat hikâyeleriydi.

Yatağının başucunda oturuyor ve ara sıra ağızlıklı bardaktan ona bir şeyler içiriyordum. Bitişik yatağın etrafına kalabalık bir İspanyol ailesi toplanmıştı. Gülüşüp konuşuyorlardı. Ziyaretçiler jambon ve zeytin yiyor, beyaz ekmekten parçalar koparıp arasına jambon koyuyor, bana da ikram ediyorlardı.

Anneden yayılan huzur, derin sükûnet şaşırtıcıydı, öyle ki ara sıra, sırf küçük bir tepki vermesini sağlamak için elini sıkıyordum. Çoğunlukla susuyor, bazen de ona evden, çocuklardan, Dagmar'dan, işimden söz ediyor-

dum. Yattığı yerden pencereye bakıyordu. Başı eğik duruyordu, felçten çarpılmıştı, ama yine de pencereden dışarı bakabilecek biçimdeydi. Belki de hemşireler bilerek bu yatağı seçmişlerdi, duvara bakmak zorunda kalmasın diye. Ara sıra, henüz hissedebilen sağ eliyle sol eline dokunuyor, hiçbir şey hissetmiyordu, hiç; yine de sıcak ve hayat doluydu. Sonra, birden, bir esneme, onda hiç görmediğim bir esneme; normalde hafif hafif dokunarak elini ağzının önüne tutardı. Şimdi ağzı ardına kadar açıktı, içinde de, yabancı bir parça gibi, mosmor dili.

Güneş. Pencere. El. Eller. İki el. Parmaklar. Gözkapağı. Bir iş haline gelen ses çıkarma, yarın demek için verilen emek, öbür gün demek için çekilen zahmet.

Yavaş yavaş düzeliyor, bazı sözcükleri çıkarabiliyordu. Onu sarıp sarmalayan şeye –mizah anlayışına– o sakat halinde, anlaşılabilir bir biçimde mesafeli kaldı. Akşamüstü hastaneye yapılan bir ziyaret, odadaki diğer kadınları –hepsi yaşlıca kadınlardı– çok heyecanlandırdı. Yine gece odaya, kadın giysisiyle etrafta dolaştığı söylenen yaşlı bir adam gelmişti. Belli ki her şeyi anlayan annem başını iki yana sallamakla yetindi, sağlıklı eliyle şakağına hafifçe dokundu ve birisi çok fazla konuştuğunda hep yaptığı hareketi yaptı, başparmağı ve işaretparmağıyla açılıp kapanan gaga gibi bir şey. Zar zor ve ancak iki kez sorduktan sonra, anlaşılır bir biçimde şunu dedi: "İstiyorlar herhalde."

Hemşire geldi, ah o mu, demekle yetindi, yaşlı Ehlers, bir de röntgenci var, yok canım, zararsız.

Münih'e geri döndüm. Anne birkaç gün sonra hastaneden taburcu edildi. Ablam, gündüzcü bir bakıcıdan yardım alarak ona baktı. Ablayla telefonda konuştum. Daha iyiymiş, sol elinin parmaklarını biraz oynatabiliyormuş.

Dur bir dakika. Bir hışırtı ve sonra peltek bir konuşma duydum. Aşina olduğum o tiz sesi, çoğu kez "yok canımla" biten o kahkahayı duymamak, her seferinde, onu görmekten çok daha büyük acı veriyordu. Artık gülemiyordu. Hiçbir şey anlamıyordum. Onun yanındayken, sakat olmasına rağmen onu anlamak mümkün olmuştu, tanıdık jestler, mimikler sayesinde, özellikle de, çocukluğumdan anı olarak uzanan ve bana düşünebileceğim en büyük yakınlığı sunan şey sayesinde, ellerinin teması, bizim Mors alfabemiz.

Bir ay sonra onu evde ziyaret ettim. Yatağında yatıyordu, eskiden ziyarete geldiğimde yatmak zorunda kaldığım bir yatakta. Sonra oturma odasına taşındı ve bir yataklı kanepede yattı. Bu kanepede yatmayı tercih ederdim – ve çok daha iyi uyurdum– çünkü baş tarafında ve ayakucunda çıtalar yoktu. Ama bu kanepede yatmayı ısrarla istedi; her seferinde, fildişi rengi cilalı yatağını kurmuş, temiz çarşaflar sermiş, çok yumuşak bir altlık geçirmiş oluyordu, bir yastık üst uçta, ayakucundaki çıtayı destekleyecek ikinci bir yastık alt uçta duruyordu. Gece yorganın ayakucunda kaz tüyleri bir çuvaldaymış gibi toplanıyor, üst uçta ise boş nevresim kumaşı kalıyordu.

Artık yatağında yatıyordu, bense kanepede uyuyordum. Ablam bana bir gömlek ütülemişti, beyaz, iki göğüs cepli, kemik düğmeli, Amerikan malı; ziyarete geldiğimde anne onu sıkça ütüler ve yelken gibi bir gömlek olduğunu söylerdi, pamuklu kumaş o kadar sıkı dokunmuştu. Abla gömleği yatağın karşısındaki dolaba asmıştı.

Anne yataktan gömleğe bakarak bir şeyler mırıldandı, ancak defalarca sorduktan sonra anladım: "Gömlek hoşuma gitti."

Herhalde onu kefen olarak kendine istediğini neden sonra kavradım.

Kısa süre sonra ikinci kez felç geçirdi ve yeniden hastaneye kaldırıldı. Ertesi sabah, çok erkenden, servis hemşiresi aradı ve annemin durumunun çok kötü olduğunu söyledi.

Havaalanına gittim, Hamburg'a uçtum, bir taksiye bindim. Aracın yarattığı sıcak rüzgâr açık camlardan içeriye giriyordu, havada kuru yaprak ve kanallardaki bereketli suyun kokusu vardı.

Hastane koridorunda hemşire karşıma çıktı ve annenin iki saat önce öldüğünü söyledi.

Küçücük bir odada yatıyordu, yatağın yanında ancak bir sandalyeye yer vardı. Öylece yatıyordu ve şaşırtıcı olan şuydu: Daha da ufak tefek, daha da narindi, bu büyük iradeli, çok dayanıklı, hükmetmeyi hiç istemeyen kadın. Üzerine beyaz bir örtü serilmiş, elleri örtünün üstünde iç içe konulmuş, birleştirilmemiş – kiliseden ayrılmıştı. Etrafındaki yastıklara ve örtüye hemşireler çayır papatyaları koymuşlardı, dışarıda hastanenin ön bahçesinde yetişiyordu bunlar. Elleri bir çocuğunkiler gibi. Neredeyse 90 yaşında olmasına rağmen, yaşlılık lekeleri yoktu. Sağ elini dikkatle tuttum. Elinin soğukluğu tam bir şoktu. Yavaşça bir parmağını kaldırdım ve bir an gülüyormuş gibi geldi. Yanakları da soğuktu, çenesine dolanmış beyaz bir kumaş şeritle biraz yukarı bastırılmıştı. Ancak başının arkasında, ensesinde, vücudunun sıcaklığından bir parça hissettim.

Araba yolculuğu, holde sesler, açık pencerenin önünde öten karatavuk. Karatavuklara Otto adını takmıştık, o zamanlar, bizim, onun ve benim, gizli bir kod verdiğimiz başka pek çok şey gibi, kimi kastettiğimizi

kimse bilmezdi: Daddum'un pirinç cücesi. Paylaşılan bir dil hazinesi. Böylece bir süre, sadece bizim bildiğimiz, içinde bizim hareket ettiğimiz bir dünya yaratmıştık, o ve ben, biliyorduk ki mesele sadece isim değiştirme değildi, o da yine ortak yaşanmış özel bir duruma gönderme yapıyordu. Bu da bir koruma duygusunun parçasıydı, güvenilir, su götürmez bir koruma.

Dışarıya, güneşe, o sıcak yaz gününe çıktım, Isebek Kanalı boyunca yürüdüm, su gri-yeşildi, içinde güneş siyah siyah parlıyordu, ama bu sadece köprünün gölgesiydi. Rüzgâr dinmişti ve gökyüzünde büyük bir sessizlik vardı.

Anne, ağabeyin mezarını, gömülü olduğu yeri görmek isterdi. Snamyenka. Mezar numarası bile belli, tam olarak kaydedilmiş, "Kahraman Mezarı L 302", SS doktorunun mektubunda yazdığı gibi. Bir kez olsun orada durabilmeyi isterdi hep, en azından yakınında, çünkü savaş mezarlarının Ruslar tarafından düzlendiğini biliyordu. Sovyet hükümeti savaştan sonra bazı Alman askerî mezarlıklarının üstüne çöp toplama alanları ya da fabrikalar kurdurmuştu. Savaşta ölen istilacıları hatırlatacak hiçbir şey kalmamalıydı.

Anne, vedalaşmak için bir kez daha, olabildiğince, yakınında olmayı ısrarla istiyordu. Münferit olarak oraya seyahat etmek o dönemde kesinlikle mümkün değildi. Sovyetler Birliği'nde böyle seyahatlere izin verilmiyordu. Anne Polonya, Sovyetler Birliği, Finlandiya ve İsveç'i kapsayan otobüs turuna çıktığında 74 yaşındaydı. Yol Minsk'ten de geçiyordu.

Tur grubunun Snamyenka'ya en yakın olduğu noktada, güzergâh dışına çıkarak bir Rus özel aracıyla oraya gitmeyi umut ediyordu. Mesafeyi ve yol koşullarını hafi-

fe almıyordu. Ama başarıya ulaşacağına tam olarak inanmasa da denemek istiyordu.

Bu seyahatte aldığı notlar ve çektiği fotoğraflar, özel bir şeyin görülmediği, ama onun için bir anlamı olmuş olması gereken şipşak resimler bende. Yollar, köy kulübeleri, yeni yapılar, traktörler, yayalar.

Tura katılan yaşlıca bir kadın seyahat günlüğü tutmuş, yer ve zaman bilgilerini eksiksiz olarak kaydetmiş ve daha sonra hepsini titizlikle daktiloya çekip bir kopya da anneme vermiş.

> 7 Haziran (Pantkot pazartesisi)
> Saat 12.00
> Minsk'in epeyce uzağında muazzam bir anma yerinin önünde durduk ve otobüsten indik. Karşımızda devasa bir tepe yükseliyordu, "Şöhret Tepesi"ymiş adı, son savaşın kana bulanmış toprağından oluşturulmuş. Burası beni çok etkiledi. Anıtların olmadığı bambaşka bir alan.
> Saat 13.00
> Bitmek bilmeyen yolculuğumuz köyden köye devam ediyor. İkinci Dünya Savaşı'nı düşünüyor, kafamın içinde Alman Ordusu raporunu duyuyor, Alman erlerinin Rus düzlükleri ve bataklıklarında koştuklarını görüyorum. Ne dönem ama – insan hüzne kapılıyor. Minsk'in 200 km. kadar gerisinde elma ve kiraz ağaçları çiçek içinde. Rusya'da ilkbahar güzel – ama geç geliyor.

Annenin ölümüyle birlikte, oraya gitme isteği bana geçti. Benden bunu yapmamı istememişti, yine de kendimi zorunlu hissettim. Ona hiç söz vermemiş olsam da, bir sorumluluk gibiydi bu. Ağabey hakkında yazmak istiyordum, ama görmülü olduğu yeri görmek için Ukrayna'ya

gitmeyi hiç göz önüne almamıştım. Bu düşüncenin yavaş yavaş ne zaman kesin bir karara dönüştüğünü bile tam olarak söyleyemem, her halükârda ancak annenin ölümünden sonra. Muhtemelen, günlüğüyle, mektuplarıyla ciddi olarak ilgilenmeye başladığımda ve bir zamanlar savaştığı, yaralandığı ve "şehit düştüğü" toprakları bir kez olsun görmem gerektiğini düşündüğümde. Başkalarını yaraladığı ve öldürdüğü toprakları.

4.8.
İstikamet yine Belgorod. Alman Ordusu mevzii tutamıyor. Rus yarıp geçti.
5.8.
Çok gürültü yapan Rus uçakları kilometrelik konvoya saldırdı. Benzinli araçlar havaya uçtu. Bölükte 2 ölü, 3 yar.
6.8.
Yola devam.

Tarih atılmış son kayıt bu: Yola devam.

Ardından, tarih atılmamış, yani 7 Ağustos ile 19 Eylül 1943'teki yaralanması arasında düşülmüş bir not daha geliyor, titizlikle, daha okunaklı bir yazıyla ve kurşunkalemi daha belirgin bastırarak yazılmış:

Burada günlüğüme son veriyorum, çünkü bazen meydana gelen böyle acımasızca olaylar hakkında defter tutmayı saçma buluyorum.

Acılar ve kurbanlar hakkında yazmak, faillerin kim olduğunu sormak anlamına da geliyordu, suçun kimde olduğunu, acımasızlığın ve ölümün nedenlerini – tıpkı, insanların bütün alçakça hareketleri ve acıları hakkında defter tutan melekler olduğuna inanılması gibi.

En azından tanıklık etti.

Freiburg'daki Askerî Tarih Arşivi'ne bir yazı yazmış ve SS-Totenkopf Tümeni'nin 1943 tarihli savaş günlüğünü inceleme izni istemiştim. Oraya varınca, dosyayı boş buldum. İçindekiler yoktu. Arşivci onların nerede olduğunu bana söyleyemedi. Muhtemelen kayıtlar, bu dosyaların savaştan sonra götürüldüğü ABD'de yok edilmişti.

Neden?

Bir okuma için davet edildiğim Kiev'den arabayla sekiz yüz kilometre kadar uzaktaki Snamyenka'ya gitmek istedim. Kiev'deki Alman Kitap Fuarı için çalışan, borsa derneğinden Iris Klose, bir çevirmen ve yolculuk için arabalı birini bulmuştu. Oraya vardığımın ertesi günü – tesadüfen, ağabeyin yaralanmış olduğu dönemdi– sabah otelde telefon sesiyle uyandım. Bir rüya, birden uyanınca hatırlanmayan, ağabeyin de belli belirsiz var olduğu karanlık bir rüya görüyordum. Korku içinde ayağa kalkmaya çalıştım. Kalkamadım. İki bacağımda da dayanılmaz bir ağrı vardı. Yuvarlanarak yataktan indim, yerde tiz sese doğru süründüm, karartılmış odada masaya ve sandalyelere çarptım, ahizeyi aldım, anlaşılmayan ve uzak bir ses birden, ben defalarca alo diye seslendikten sonra, sustu.

Koltukta otururken yavaş yavaş kendime geldim, baldırlarımdaki ağrının yerini saptayabildim, iki bacağıma da kramp girmişti, ancak ayaklarımı birbirine bastırarak yavaş yavaş çözebildim krampı. Ayağa kalktım, tıraş oldum, duş aldım, giyindim. Aşağıda lobide, beni üniversiteye götürecek şoför bekliyordu.

Ukraynalı Germanistler ve Almanca öğretmenleriyle yaptığım tartışmaya onların içtenliği damgasını vurdu;

geçmişi düşününce, insanı utandırıyordu bu. Babi Yar vadisi Kiev yakınlarda.

Kahve molasında tuvalete gittim. Aynaya bakınca başka birini gördüm. Yüzü solgun, neredeyse beyaz, gözyuvarları gölgelerle kaplı, mor, ölmekte olan birininkiler gibi.

Daha sonra tartışmayı yöneten kadına, gözlerimdeki değişimin etkinlik sırasında dikkatini çekip çekmediğini sordum.

Evet, dedi, ama bana söylemek istememiş, çünkü buna işaret etmenin sinirlerimi bozacağını düşünmüş. Birden, tartışmanın ortasında, bu koyuluk yayılmış, iki gözümün de altında, birisi gözlerime vurmuş gibi.

Akşamüstü Alman Büyükelçiliği'ndeki Alman Savaş Mezarları Yardım Merkezi temsilcisini aradım ve Snamyenka'daki mezarlığa ilişkin sorular sordum. Mezarlık birkaç hafta önce kapatılmış, yedi bin iskelet boş bir fabrikada duruyormuş. Ama fabrikanın anahtarını bulunduran adam orada değilmiş, bir mezar naklini hazırlamak için Kırım'daymış. Fazla bir şey göremezsiniz, dedi. Bu eski mezarlığın bir kısmının üstüne de fabrika yapılmış. Bana mezar numarasını sordu, ama mezarlık kapatıldığı için işe yaramadı. Ağabeyimin bacaklarının kesilmiş olduğunu duyunca, hangi bacağın hangi yükseklikten kesildiğini sordu. "Diğer iskeletlerin teşhisi için önemli miydi bu?"

"Evet. Ama fabrikaya giremezsiniz, kapısı kilitli."

Bir an, arabayı iptal ettirsem mi diye duraksadım. Ama sonra yine de binip Dinyeper'e, yüz bin Kızıl Ordu askerinin hayatına mal olan bir çarpışmada, bir meydan muharebesinde Kızıl Ordu'nun nehri geçtiği yere gittim. Baliko-Çşutşinka. Orada, çarpışmaya katılmış bütün Sovyet alaylarının isimlerinin yer aldığı kaba saba

bir anıt var. Bir yükseltinin üstünde duruyor ve manzara buradan Dinyeper barajına ve doğuya doğru genişleyen düzlüğe kadar uzanıyor. Üst üste yığılmış bulutlar yavaşça ve beyaz beyaz parlayarak ırmağın üzerinden geçiyordu.

Otların içine oturduk ve şoför, Kiev'deki bir pazardan birkaç dolara aldığımız havyar kutularını çıkardı. Konserve açacağını unutmuştu, böylece kutuları çakıyla kurcaladı, yırtılan kapağı dikkatle yana doğru açtı. Havyarı beyaz plastik kaşıklarla yedik ve su bardaklarından votka içtik. Elinde sepetiyle bir kadın gelip bize katı yumurta ve salamura tuzlu domates ikram etti. Biz de ona havyar ikram ettik, ama o özellikle votka içmek istedi.

Daha sonra Kaniv'e gittik, Dinyeper kıyısında bir şehir. Bu yolculukta ağabeyin mezarına mümkün olduğunca yaklaştım. Şehir savaşta yıkıldıktan sonra yeniden inşa edilmişti. Hazır beton bloklardan yapılmış, tekdüze çirkinlikte gri binalar. Asfaltı çökmüş bir otobüs terminali, kötü havada sığınılan tek katlı bir bina ve karşısında, fabrika olduğunu sandığım başka bir bina, aslında burası tiyatroydu, ama yıllardır oyun oynanmıyordu. Şehirdeki tek büyük işletme olan elektrik santrali kapanmıştı. İşsizlik oranı yüzde 90'dı.

Çok iyi Almanca bilen Ukraynalı şoför bizi annesiyle babasının evine davet etti. *Daça*[1] şehrin dışında, bir tepenin üstündeydi. Küçük ahşap evciğin yanında, babanın yıllardır üzerinde çalıştığı bir müstakil evin kaba inşaatı vardı. Altmışına merdiven dayamış olan bu adamın saçları öyle koyu siyaha boyanmıştı ki, ikindi güneşinde kömür gibi parlıyordu.

1. (Rus.) Rusya'daki kır evlerine verilen ad. (Y.N.)

Tek başına, sadece ara sıra oğlundan yardım alarak yaptığı kaba inşaatı gösterdi bize. Kalasların üzerinden geçerek, günün birinde teras olacak, beton dökülmüş zemine bastık. Sağda solda duvarların üstünde tel fırçalar. Muşambayla örtülmüş küçük bir beton karma makinesi, kum yığınları, tuğlalar, kovalar. Orada ikinci kat için duvarlar örülecekti, gelecek yıl, bu işler zaman alıyor, dedi oğul, bütün bunların, demirin, betonun, önce temin edilmesi gerek.

"Çimento, betonarme demiri satın alınabiliyor mu?"

Güldü. "Hayır. Sadece ayarlanabiliyor."

Yamaçta insanların kendi yaptıkları başka evler de vardı, yapan kişinin uyum yeteneğinden kaynaklanan anarşik bir biçim çeşitliliği içinde. Bahçelerde tavuklar, ördekler dolaşıyor, bir domuz yaprakları eşeliyordu. Ahşap evin önündeki bahçede oturup kahve içtik. Daha sonra şoförün babası bir şişe votka, annesiyse ançüez ve tuzlu yumurta getirdi.

Benden biraz daha yaşlı olan adama, oğlu aracılığıyla, savaşı hatırlayıp hatırlamadığını sordum.

Bana bakmadan başını iki yana salladı. Bu konuda konuşmak istemediği belli oluyordu. Bir an sonra bana baktı ve kadehini kaldırdı. Kadeh tokuşturduk. *Druşba*![1]

O akşamüstü, yarısı bitmiş yeni binanın bulunduğu bahçede oturdum kaldım. Yola tek başına devam etmektense bu insanlarla birlikte oturmak daha iyi, dedim kendi kendime.

Kruse, benim staj yaptığım firmada kürkçü kalfasıydı. Derece sıralamasında kalfalar arasında sonuncu olmasına karşın, çok gülen bir adamdı. Kalfaların, el becerilerine bağlı olarak, işlemelerine izin verilen kürk türle-

1. (Rus.) Dostluğa. Özellikle sosyalistler ve komünistler arasında yaygın bir selamlama biçimi. (Ç.N.)

rine göre belirlenen bir sıralama. Yine Kruse adında bir usta –önadı Walter'di– on iki kürkçü ve altı stajyerden oluşan bu işletme içi hiyerarşinin en tepesindeydi. En pahalı kürkler olan oselo ve çinçilaları işlerdi, onun ardından kunduz mantoları hazırlayan iki usta gelirdi, sonra vizon kürkleri işleyip manto ve etole dönüştüren kalfalar, sonra da astragan mantoları yapan kalfalar; gri doğal astraganlar ile siyaha boyanmış astraganlar arasında fark vardı; en sonunda da, artakalan kürk parçalarından yapılan mantolar gelirdi: pençeli astragan mantolar. Bu, ikinci öğrenim yılındaki stajyerlerin ve Arthur Kruse'nin işiydi. Bu sıkıcı ve zahmetli iş anlatmaya bolca zaman bırakıyordu, çünkü bu iş için, vizon kürklerin şeritler halinde kesilmesinde ve genişletilmesinde olduğu gibi, hesaplamalara ve el becerisine ihtiyaç yoktu. Stajyer olarak bir ay boyunca kendisi için astragan parçalarını özelliklerine göre ayırdığım Arthur Kruse sık sık savaştan söz ederdi, astsubay ya da teğmen olarak askerliğini yapmış olan diğer tüm kalfalar ve ustalar gibi.

Arthur Kruse savaş yüzünden ilk kez Hamburg'un dışına çıkmış, Polonya, Rusya ve Ukrayna'da bulunmuştu. Hikâyelerini, başından geçen irili ufaklı olayları unuttum, biraz basit ama biz stajyerlere karşı dost canlısı olan bu adamı benim gözümde her zaman ürkütücü kılan bir tanesi dışında.

Bir keresinde iki tutsak Rus'u cepheden bir toplama yerine getirmesi gerekmiş. 43 yazında, sıcak bir Temmuz günü. Gidiş dönüş on iki kilometre kumlu yol. Toz toprak içinde. Bir saat sonra *stoi*[1] demiş. Matarasından su içerken ikisi başını çevirip ona bakmış. Elbette iki Rus da susamış, öylece gözlerini dikip bakmışlar, bunun üzerine

1. (Rus.) Dur. (Ç.N.)

Kruse matarayı yere koymuş, devrilmesin diye bir taşa yaslamış, üç-dört adım geri gitmiş ve içmelerini işaret etmiş, ne var ki karabinayı hep kolunun altında tutmuş, parmağı tetikte.

İki Rus duraksamış, ama sonra gelip matarayı almışlar, ikisi de sadece bir-iki yudum içmiş, o kadar, matarayı yeniden taşa dayamışlar.

Kruse kaçmalarını işaret ettiğini söyledi.

İki Rus duraksamış. "Haydi, kaçın." Kruse eliyle işaret etmiş ve sonra, bir an sonra, ikisi de koşmaya başlamış. Kruse karabinayı kaldırıp ateş etmiş, iki kez, arka arkaya. İyi bir nişancıydım, atış brövem vardı. Bunlar zaten açlıktan öleceklerdi, sonradan, savaş tutsakları kampında.

Ardından geri dönmüş, yolda mola vermiş, oturup tereyağlı ekmek dilimlerini, yanında da sucuk, hani o uzun süre bozulmayan sucuklardan yemiş, matarayı tepesine dikmiş. Sonra yola devam ederek birliğe gitmiş ve durumu bildirmiş: İki tutsak kaçarken vuruldu.

İyi öyleyse, demiş başçavuş.

Arthur Kruse topallardı. Savaşın bitmesine yakın bacaklarına sekiz şarapnel parçası isabet etmiş.

Savaştan sonra anlatılan gündelik hikâyelerdi bunlar, işletmelerde, meyhanelerde, evde, değişik şivelerle, seçkin Yüksek Almanca'yla anlatılırdı, böylece olan biten ve onunla birlikte suç da küçültülürdü. Ve bunlardan özgürce söz edilebilirdi – bugün artık hayal edilemeyecek bir şey. Ruslar hâlâ düşmandı, kadınların ırzına geçmiş, Almanları topraklarından sürmüşlerdi ve hâlâ Alman savaş tutsaklarını aç bırakıyorlardı, suçun kimde olduğu sorgulanmıyordu, kıyımların tarih sırası ve sebep-sonuç ilişkisi sorgulanmıyordu. Kendileri sadece emre itaat etmişlerdi. Basit erden Mareşal Keitel'a kadar; kendisi

Nürnberg Mahkemesi'nde, suçlu olmadığını, sonuçta emirleri yerine getirdiğini açıkladı.

SS'e katılan bir amca, kısa bir süreliğine, bir-iki ay kadar, Neuengamme Toplama Kampı'ndaki SS muhafız askeri birliğinde bulunmuştu. Anlatılanlara göre, midesi bozulmuş. Jonny denen Johann, kan görmeye dayanamıyormuş, Grete Teyzem öyle söyledi. Muhafız birliğinden gönüllü olarak cepheye gitmek için başvurmuş ve Bosna'daki Waffen-SS birliğine katılmıştı. Bir fotoğrafta, başında fesle görülüyor. Savaştan sonra iki yıl bir Amerikan tecrit kampında kalmıştı. Bu amca evimize gelip gitmezdi. Ama büyük aile kutlamalarında ona rastlardık. Amerikalıların tutsaklara kötü davrandıklarından yakındığını hatırlıyorum. Başta ot yemek zorunda kalmışlar. Amcanın sesi güzeldi, bariton, bazen şarkı söylerdi, popüler şarkılar ve operet şarkıları. "Ben Lüksemburg kontuyum.[1] Sözünün eri." Baba tarafından büyükannesi, çok sağlam bir kadın, perdeleri asmak için çıktığı merdivenin tepesinde, izne gelmiş olan amca, Yahudilere yapılanların gayet yerinde olduğunu söyleyince, yıkanmış, henüz ıslak olan perdeleri onun başına çalmış.

"Bunu bilmiyorduk."

Politikayla ilgilenmeyen anne, yine de kendine suçlu olup olmadığını sorardı, kendine işkence edercesine değil, ama yine de kendiliğinden sorardı: Ne yapabilirdim, ne yapmalıydım? En azından sorup soruşturabilirdim, derdi. Mahalledeki iki Yahudi aile nerelerdeydi? En azından bu soruyu insanın sadece kendisine değil, kom-

1. Macar asıllı besteci Franz Lehar'ın *Der Graf von Luxemburg* (Lüksemburg Kontu) adlı operetinden bir arya. (Ç.N.)

şulara, daha doğrusu herkese sorması gerekirdi. Ancak bir şey dile getirildiğinde, itiraz da oluşabilir.

Bu suskunluk dikkat çekmemeye, "birlik" içinde kalmaya yönelik köklü ihtiyaçla açıklanabilir; mesleki dezavantajlardan, yükselme olasılıklarının azalmasından korkuluyordu, bunların arkasında da rejimin yarattığı teröre karşı duyulan korku vardı. Alışkanlık haline gelmiş korkaklık – tek kelime etmemek.

Ellili yılların başında, Federal Almanya hükümeti tarafından yeniden silahlanmaya karar verildiğinde, halalarımdan biri geldi ve anneme, yeniden silahlanmaya karşı belediye pazarında yapılacak gösteriye gelip gelmeyeceğini sordu. Halamın kocası, tankerlerin temizlenmesi konusunda uzmanlaşmış bir firmanın sahibiydi ve bundan haberi olmamalıydı.

Annem o zaman gitti mi? Bir kez daha sormayı ihmal ettim – başka pek çok şey gibi.

Baba için savaş, kayıtsız şartsız teslim olmayla biten Nazi dönemi, ilk hecenin altını çizen özel bir vurgulamayla dile getirdiği Alman Reich'ının yıkılması üzerine yas tutma nedeni değildi, aksine, keyifsiz bir güceniklikle ve bilgiç bir iddiacılıkla tepki verirdi. Nazi olmadığını her seferinde vurgulayan o, Müttefiklerin de suçlu olduğuna ilişkin savlar öne sürerdi: İngilizler, Amerikalılar toplama kamplarına giden tren raylarını neden bombalamamışlardı? Zira Müttefikler daha 1943'te durumdan haberdardı. Krematoryumları neden bombalamamışlardı? Yahudiler neden zamanında ABD'ye, İngiltere'ye alınmamışlardı?

Suçu ilişkilendirme, kendi suçluluğunu zafer kazananların üzerine yıkma, onları suç ortağı yapma çabası.

Çok belirgin bir biçimde oğlanın bilincinde belirme-

se de, bunların bahane olduğunu hissediyordu – ve önceleri sadece sözsüz bir histi bu. Babası tam da, her zaman küçümseyici bir dille kınadığı şeyi yapıyordu – kaçıyordu. Hesap vermiyordu. Çocuğun hayran kaldığı, Elbe kıyısındaki oyunlarda canlandırılan şey: Rommel Afrika'da. Son adama kadar mevzilerin savunulması, İngiliz mevzilerine acımasızca saldırılar (çocukların oyunlarında bile savaş sonradan kazanılmalıydı), bu *direnme, dik durma*, şimdi zayıflık, korkaklık olarak ortaya çıkıyordu.

Belki bunun içinde, artık çocuk olmayan delikanlının bu öfkeyle mücadele etmesinin ve yazmasının daha derindeki nedeni yatıyordu; yazdıkları tüm bunları henüz eleştirel olarak formüle etmiyor, ama yine de kurgusal kişileri çatışmalı durumlarda tasvir etmeye çalışıyordu. Nefret, öfke, küçümseme. Sadece filmler, müzik ve moda konusunda babasının ufak tefek yasakları ve önyargıları yüzünden değil, onu öfkelendiren kendi zayıflığıydı, bu kayıtsızlık, hissedilir bir şekilde kendi suçundan kaçma; tek bir hatadan değil, tutumdan, sadece emirleri ve itaati tanıyan tutumdan kaynaklanan bir suç. Kime itaat edilmişti? Emirler kimden geliyordu ve nasıl iletiliyordu? Ve emirler neydi? Bu sorumluluğu üstlenmek, şu an yapmadığı şeydi. Birtakım bahanelerle insanları suçsuz olduğuna inandırmaya çalışıyordu. Başkalarında aşağılık bulduğu bir şeyi yapıyordu. Delikanlı bir kez dikkat kesilince Yakın Dövüş tokaları, Demir Haçlar, Şövalye haçları taşıyanların birtakım bahanelerle insanları suçsuz olduklarına inandırmaya çalıştıklarını, sorumluluk üstlenmediklerini fark etti. Özür sözlerinden biri şuydu: "emri yerine getirme mecburiyeti."

Emri yerine getirme zorunluluğu sayesinde, savaştan sonra katliamcılar serbestçe etrafta dolaştılar, yeniden yargıç, tıbbi bilirkişi, polis, profesör oldular.

Hafızamı yoklayarak çok yakınlaştığımız anlar olup olmadığını tartmayı, bunu yaparken de aceleci adlandırmalardan kaçınmayı, ancak bizim, babanın ve benim, baş başa bir şeyler yaptığımız durumları gözümün önüne getirdiğimde başarabiliyorum. Anlattıkları onu bana yaklaştırıyor, sesi; sakin, orta kalınlıkta bir ses. Akşamları bana, kendi uydurduğu öyküleri anlatırdı. Çok meraklı olan ve bir tahtanın üzerinden geçerek nehirdeki bir adaya çıkan Şişgöbek Fare'nin öyküsü. Bunlar çocuk öyküleriydi, dönem hemen savaş sonrasıydı. İkimizin görüldüğü fotoğraflarda baba üniformalı ya da şapka ve takım elbiseli, ağabeyle görüldüğü fotoğraflar çok farklı, oğlanı motosiklette önüne, arabada yanına, oturma odasında kucağına oturtmuş. O zamanlar baba yirmilerinin sonlarındaymış. Onunla futbol oynadığımı, onunla ve arkadaşlarla birlikte genel olarak bir şey oynadığımı hatırlayamıyorum. Ellilerine merdiven dayamıştı ve az zamanı vardı. Yeniden yapılanma dönemi. Dükkânı vardı, dostları ve eski asker arkadaşlarıyla buluşurdu. Yetişkinlerin dünyasıydı bu.

Çocukluğum boyunca bana eşlik etmiş bir söz, ağabeye de eşlik etmiş olacağı gibi: "Kendine çekidüzen ver."

Bir keresinde babayla ben Sudermühlen'de, önüne set çekilmiş küçük bir nehirde kayık partisi yaptık. Sık sazlıkların arasında, uzun bir sopayı zemini iterek kayığı hareket ettirdik. On bir yaşındaydım. Tarih atılmış bir fotoğrafta sandalda görülüyoruz, baba takım elbiseli, ben beyaz ceket ve beyaz kısa pantolonlu. Bu küçük nehirde, daha çok Lüneburger Heide'de setle engellenmiş bir derede yaptığımız kayık gezisinden dönerken anne bizi çekmiş olacak, uzak ülkelerde kaybolduğumuz geziden dönerken. Belirgin bir biçimde hafızamda kalan istek, onunla bu geziyi tekrarlamaktı.

İstemeden yaşanan ve hoşnutluk yaratan bir yakınlaşmanın anısı, birlikte Coburg'a yapılan on günlük bir seyahate ilişkin. Anne Hamburg'da kalmıştı, sonuçta birisi işin başında durmalıydı. Coburg'da Goldene Traube otelinde kaldık, yörenin ilk binasında. Tahminimce seyahat planının bir parçası da, o zamanlar çocuğu olmayan bir yengenin yanına, Hamburg'dan kardeşlerinin en büyüğü olarak gönderildiği bu kasabaya geri dönmesiydi. Büyükannenin beş çocuğu varmış. Hans 10 yaşında Coburg'a gelmiş, orada okula gitmiş ve yengesi Anna ile amcası Franz Schröter'in yanında kalmış, amcası serbest çalışan bir ölü hayvan doldurucusuymuş. Okuldan sonra atölyede amcasına yardım ediyormuş. O kadar iyi çalışmış olmalı ki, amcası onu yanında tutmaya çalışmış ve daha sonra onu tek kızıyla, yani babanın kuzeniyle evlendirmek istemiş. Belki de, Saksonya-Coburg-Gotha dükünün küçük yönetim merkezinde, çeşitli zümrelerin bulunduğu, ama tamamen asaleti esas alan bir burjuva toplumunda geçirdiği bu yedi yıl, bu "yaşam kesiti" aristokratça bir yaşam hayalini özlemle anmasını açıklıyor.

Onun için bu seyahat, hayalinin gerçeğe dönüşmesiydi. Maddi açıdan iyi durumda olduğu, bir baltaya sap olduğu, bir anlam ifade ettiği dönemde Coburg'a geldi, oğluyla, tekne kazıntısıyla beraber. Büyük, su yeşili Adler'le sokaklardan geçiyor ve araç park halinde olduğu yerlerde hayranlık uyandırıyordu. O zamanlar henüz şoförü vardı, neden onunla gitmediğini ancak tahmin edebilirim: Muhtemelen, aracı bizzat kullanmak kafasındaki hayale uyuyordu; bir şoförle Coburg sokaklarından geçmenin ona abartılı ve gösterişli göründüğü de kesin. Şoför işle bağlantılı olarak mazur görülebilirdi, ama özel şoför olarak değil. Çünkü bu tuhaf bir şeydi, kazandığından fazla harcasa da, kimse onu gösteriş meraklısı olarak tanımlandıramazdı.

Toplumsal konumunu önemsemesi, hatta büyüksemesi görgülü, terbiyeli, kibar hal ve tavırlarının bir sonucuydu.

Gurur duyabileceği, böbürlenebileceği şeylerden, müzelerin peşinden koştuğu ve uzman çevrelerin öve öve bitiremediği doldurulmuş hayvanlarından hiç söz etmezdi.

Coburg'da kuzeni, yeğenleri, arkadaşları ve tanıdıklarıyla buluşuyordu. Sokakta selamlanıyor ve şimdi mümessil ya da banka memuru olan ya da sadece "iyi bir evlilik" yapmış asker arkadaşları tarafından davet ediliyordu. Bu küçük, eski yönetim merkezinde erler ve subaylar farklı derneklerde örgütlenmişlerdi. Hâlâ saray tedarikçileri vardı. 1918 devrimiyle son bulan Saksonya-Coburg-Gotha Düklüğü'nün kalıntılarıydı. Ama zümre ruhu bu kasabada daha uzun süre korunmuştu. Coburg'da oturan bir amca donanma korosunda şarkı söylüyor ve bunun onun gibi bir emekli deniz teğmenine uygun olup olmadığını kendi kendine soruyordu.

Yola devam ederek Franken'den geçtik, babaya gençliğinde bir şeyler ifade etmiş olan yerlere gittik, kalelere çıktık ve ormanlarda üzerini ot bürümüş harabeler aradık, gençliğinde izci şarkıları söyleyerek yaptığı yürüyüşlerden biliyordu bunları. Yörenin ilk binası olarak geçen otellerde kalmaya devam ettik, sora sora bulduğu en iyi restoranlarda yemek yedik. Tarihi olaylar anlattı. Franken'in yerel tarihini iyi biliyordu. Rahat, candan, cömertti (her zaman cömertti). Kadınların ondan ne kadar hoşlandıkları bu seyahatte dikkatimi çekti, o zamanlar henüz ince uzun boyluydu, çok dik dururdu -çene yaka şeridinde- güneşten yanmıştı, çünkü çabuk yanardı, çok kararırdı, sarı saçları ve açık mavi gözleriyle etkili bir kontrast oluştururdu bu. Düğmeli manşetleri

olan ısmarlama takım elbiselerini giyer ve bir düğmeyi çoğunlukla açık bırakırdı.

Bildiğim kadarıyla, evliliği süresince hiç sevgilisi olmadı, başka bir kadınla ilişki kurmadı. Ama peşinden koşulmanın tadını çıkarırdı. Anne buna sabırla katlanırdı. İşin bir de ticari yönü vardı – birçok kadın müşteri, özellikle de varlıklı olanlar, baba uğruna manto almaya geliyorlardı.

Kısa bir süre –üç, en fazla dört yıl– olmak istediği kişi oldu.

Stalingrad, Harkov ve Kiev konuşmalarda sürekli geçen şehir isimleriydi. Stalingrad Muharebesi. Ağabeyin de katıldığı, Harkov'un geri alınışı. Ağabeyin ve kısa süre sonra babanın bulunduğu, ama karşılaşmadıkları Kiev. Ağabeyi o dönemde yine "cephedeydi". Kiev'de Rusların 1941'de geri çekilmeden önce blokların, koca koca mahallelerin altına patlayıcılar yerleştirdikleri ve Almanlar şehre girdikten sonra evleri uzaktan kumandayla havaya uçurdukları anlatılırdı.

Kiev yakınlarındaki Babi Yar vadisinden söz edilmezdi.

> Özel Komando Birliği 4A, Grup Kurmayı'yla ve Güney Polis Alayı'nın 2 komando birliğiyle işbirliği yaparak 29 ve 30.9.'da 33 771 Yahudi'yi idam etti. Para, değerli eşyalar, çamaşırlar ve giysilere el konuldu ve bir kısmı Doğu ve Güneydoğu Avrupa ülkelerinde yaşayan Almanların donatılması için NSV'ye[1], bir kısmı da yokluk içindeki halka bırakılmak üzere, vekâleten çalışan belediyeye teslim edildi.

1. (Alm.) Nationalsozialistische Volkswohlfahrt: Nasyonal Sosyalist Sosyal Yardım Kurumu. (Ç.N.)

İnsanlar kurşuna dizilmeden önce giysilerini çıkarmak zorunda kalmışlardı. Propaganda bölüğüne bağlı bir Alman muhabirin fotoğrafları –şaşırtıcı biçimde renkli fotoğraflar– yakın çekimde gösteriyor: bir protez, siyah bir ayakkabı, beyaz bir gömlek, kahverengi bir palto. Kumda ayak izleri. Ya da bir başka fotoğraf: bir çocuk ayakkabısı, bir kürk manto, kahverengi bir el çantası, bir çocuk beresi, bir mektup, bir defter, muhtemelen bir not defteri. Toplu bir fotoğrafta yamaçlar boyunca bu çıkarılmış, bir kısmı itinayla katlanmış, bir kısmı öylesine fırlatılmış giysilerden binlercesi, on binlercesi var.

Bir fotoğrafta, yerde duran elbise yığınını karıştıran iki Alman askeri görülüyor, değerli eşyalar değil, annelerin kurşuna dizilmeden önce giysilerin altına saklamaya çalıştıkları küçük çocukları arıyorlar.
Fotoğraflar gayet net – güneş parlıyor.

Sivilleri vurmayı reddeden az sayıda asker vardı. Bunun üzerine vurulmadılar, rütbeleri indirilmedi, savaş mahkemesi önüne de çıkarılmadılar. Browning'in kitabında ortaya koyduğu gibi, birkaçı hayır dedi, ama bunlar "sıradan adamlar" değildi zaten.

O, ağabey, sesleniyordu. Sesi holün sonundan geliyordu. Bir tür koridor. Hol boyunca koştum, birden açık havaya çıktım. Birçok insanın durduğu bir bahçe, negatif resim gibi, gölgeler beyaz, yüzler siyahtı ve seçilemiyordu. Ağabey orada duruyor, yüzü siyah, takım elbisesi –yoksa üniforma mı?– açık renk. Şarkı söylememi rica ediyor, onun için bir şarkı söylememi. Söylüyorum. Ne kadar güzel, hatta melodik söyleyebildiğime kendim de şaşıyorum. Birden bana bir armut fırlatıyor, yakalayamıyorum.

Yere düşünce korkuyorum. Ve sonra onun sesi şöyle diyor: salkım yardımı.

Kiev'deki Lavra Manastırı, Dinyeper'in yamacında bulunuyor. Rusya'nın Hıristiyanlaşması buradan başladı, diyor bana rehber; elimde balmumundan bir mum, onun peşinden, toprağın altında uzanan dar geçitlere iniyorum. Duvarlarda kurucu atalar gömülü, mum ışığında camların ardındaki kutsal eşyalar fark ediliyor. Genişletilmiş, mum ışığıyla aydınlatılmış bir mağarada dört rahip adayı oturuyor. Burada, toprağın altında, manastırın kurucusunun ve merhum rahiplerin yakınında, bir süre yaşayıp oruç tutmak zorundalar, daha sonra kutsanıp dini göreve başlayacaklar. Geçitler toprağın altında bağırsaklar gibi uzanıyor ve gerçekten de insanlar, bu dünyanın sonunda yeniden doğarak sonsuza dek yaşamak üzere dirilsinler diye buraya gömülüyorlar. Usulca hacılarla konuşan rahip adaylarının yüzleri solgun, kireç gibi.

Abla ikinci kez hastaneye yatınca –haftalarca ve giderek yoğunlaşan bir eve gitme isteğiyle– hayatının nasıl böyle geliştiğine ve olanların neden olduğuna kafa yordu. Tek başına babanın suçu olduğunu söylediği yoktu. Ondan çok söz ederdi, anneden söz ettiğinden çok daha fazla, hafif bir felç sonucu konuşmaz hale geldikten sonra da. Çoğunlukla aklına bazı sahneler geliyordu ve sürekli başını iki yana sallıyordu. Bir kavramı bulmakta zorluk çekerse, daha önce ondan hiç duymadığım bir sözü kullanırdı çoğu kez – şu da unutulmasın ki, derdi ve bunu belirgin bir biçimde vurgulardı. Şu da unutulmasın ki; böylece unutulanları geri alabilirmiş gibi.

Babanın başarısızlığa uğramış hayatı üzerine düşünürdü. 72 yaşında ve ameliyattan sonra, büyük bir sevgiyle anlatıp durduğu, hayatının şansı olarak adlandırdığı

erkeği tanımamış olsaydı, kendi hayatını da başarısızlığa uğramış olarak görürdü.

Emekliliğine kadar ailenin doktorluğunu yapan adam aynı sokakta oturuyordu, çok uzakta değil, yine de orada başka bir resim gözler önüne seriliyor, dört katlı kiralık evlerin yerini küçük villalar alıyordu.

Abla ara sıra sokakta doktora rastlardı. Selamlaşırlar, biraz laflarlardı. Derken, günün birinde, ilkbaharda, abla küçük Eimsbüttler Parkı'nda onunla buluşmuş. İlk ameliyatının üzerinden iki yıl geçmişti. Emekli doktorla buluşmuş ve her zamanki gibi konuşmuşlar. Adam o zamanlar 76 yaşında olmalı. Abla daha önce komşulardan, adamın karısının birkaç ay önce öldüğünü duymuş. Çok üzüldüğünü söylemiş. Kocasının muayenehanesinde ona yardım eden kadını tanırmış. Biraz havadan sudan konuşmuşlar. Abla her akşamüstü bu küçük parka geldiğini ve hava güneşliyse bir banka oturduğunu anlatmış. Adamın zayıfladığını ve yüzünün renginin uçtuğunu görmüş, pantolonunun ütüsüz, gömleğinin açık olduğunu görmüş, günlerdir tıraş olmadığını görmüş, bunun üzerine elini kendiliğinden, aslında aile hekimi olarak saygı duyulan bir kişi olan adamın yanağında gezdirmiş ve şöyle demiş: Tıraş olmanız gerek.

Kim için, diye sormuş adam ve bunu sert bir ifadeyle dile getirmiş.

İki gün sonra abla onunla yeniden parkta buluşmuş ve tıraş olduğunu görmüş. Önce önemsiz şeylerden konuşmuşlar, ama sonra adam pat diye, dokunun, demiş ve ona yanağını uzatmış.

Abla onun yanağını okşamış, yumuşak ve pürüzsüzmüş.

Böyle başladı. Hayatının şansı olduğunu söylediği şey. Daha iki buçuk yıl zamanı vardı. Kendine yeni eşyalar

aldı, biraz topuklu ayakkabılar ve siyah rugan ayakkabılar, pantolonlar, açık renk kazaklar, bej, kırmızı. Kırmızı eldivenler. Hiç kırmızı eldiven takmamıştı. Birlikte Sylt'e gittiler. Saçlarını rüzgâra vermiş, yüzünde cüretkâr bir gülümsemeyle durduğu fotoğrafa bakıyorum da, o güne dek tanıdığım ve babanın gözüyle gördüğüm ablayla kıyas kabul etmez.

Son on bir aydır, sırtından cildinin bir şeridi kopmuş olan bu küçük not defterinin sayfalarını sık sık karıştırıyor, ağabeyin çizdiği aslana tekrar tekrar bakıyorum. Bir ağacın arkasından fırlıyor. Eskiz, tahminimce sonradan baba tarafından düzeltilmiş, çünkü ağabeyin diğer tüm çizimleri oldukça nahif ve beceriksizce, bu ise, kurşunkalemi daha bastırarak öne çıkarılmış birkaç ayrıntıyla gerçeğe tıpatıp uyuyor – ön pençenin eklemleri, gözler, burun, intikam almak üzere açılmış ağız. Temel özelliklerin net olarak görülmesini sağlıyor. Babanın, not defteri kendisine gönderildikten sonra, birkaç karalamayla, gölgelendirmelerle çizime el verdiğinden eminim. Tahminen oğlunun bu küçük çalışmasının, olası yabancı bir okurun –ki o benim– gözünde, kendi beklentileri ve isteklerine uymasını istemiş.

Ağabey günlüğe 14 Şubat 1943'te şu notla başlamış:

> Her an harekât bekliyoruz. 9.30'dan itibaren müdahaleye hazır durumdayız.
> 15 Şub.
> Tehlike geçti, bekliyoruz.
> 16 Şub.
> Ruslar giderek daha fazla toprak kazanıyor, biz savaşmadan duruyoruz.

Günbegün böyle devam ediyor. Kısa ve öz notların arka planı hemen hemen hiç aydınlanmıyor, ağabeyi görünür kılmıyor, korkuları, sevinçleri, onu harekete geçiren şeyler, acılar, bedensel şeyler bile dile getirilmiyor, ağabey yakınmıyor, sadece kayıt düşüyor.

> 18 Mart Rusların aralıksız bombalı saldırıları konakladığımız yere 1 bomba isabet etti 3 yar. Tekerlekli MG ateş etmiyor taşınabilir MG 42'yi alıp 40 H yaylım ateşi açıyorum.

Bu sayfada ağabeyin vücudundan bir iz var, parmakları koyu renk bulutlar gibi kâğıdın üstüne siyah siyah çıkmış, öyle ki *40 H* zar zor okunuyor. Ne demek 40 H? Yoksa bir kısaltma mı, HOH mu? Yoksa 400 mü?

Mareşal von Reichenau'nun 10 Ekim 1941 tarihli emri:

> Asker, doğu bölgesinde savaş sanatının kurallarına göre savaşmakla kalmaz, aynı zamanda yılmaz bir halk fikrini yaşatır ve Almanlara ya da türdeş halklara yapılan canavarlıkların intikamını alır. Bu nedenle asker, Yahudi alt-insanlara sert ama haklı bir ceza verilmesi zorunluluğuna tam bir anlayış göstermelidir.

Onların –ağabeyle babanın– Yahudilerin yıldızla teşhir edildikleri bir dönemde, yaşadığı şehrin sokağında, sırtında üniforması, bir Yahudi arkadaşıyla boy gösteren o Alman subay gibi davranmalarını isterdim. Subay şerefsizlik suçuyla ordudan ihraç edildi. Onun örneği, Wolfram Wette'nin *Die Wehrmacht* (Alman Ordusu) adlı kitabında ayrıntılı olarak anlatılır. Cesur bir subay. Ama Almanya'dakilerin beklediğinden çok farklı bir cesaret, onların hep başkalarıyla birlik olarak kendilerini kanıtlamaları

gerekiyordu, önkoşulları itaatti, Prusya erdemlerinden biri, bu erdem cesareti şiddete dönüştürüyordu, başkalarına karşı şiddete, kendine karşı da, ayakta kalanlar içlerindeki hayvanı yenenlerdir, öldürme cesareti, öldürülme cesareti. Hayır deme, itiraz etme, emirlere karşı çıkma cesareti makbul değildi. Keşke herkes kariyer yapmaktan vazgeçseydi. Direnişte olan subaylar ve askerler müthiş küçümseniyordu, düşman tarafına geçenler de öyle.

> Önemli olan, birinin, tamamen kendisi, tek bir insan, bu belirli tek insan olma cesaretini göstermesidir; tek başına Tanrı'nın önünde, tek başına bu muazzam zahmeti çekerek ve bu muazzam sorumluluğu taşıyarak.
>
> Søren Kierkegaard

Bu kitap üzerinde çalıştığımdan beri, mektupları, günlüğü, dosyaları, raporları, kitapları, Primo Levi'yi, Jorge Semprun'u, Jean Améry'yi, Imre Kertész'i ve Browning'in *Ganz normale Männer*'ini tekrar tekrar okuduğumdan beri, günbegün dehşeti, akıl almazlığı okuduğumdan beri gözlerim ağrıyor, önce sağ gözümde başladı, kornea yırtılmış, birkaç hafta sonra sol gözümde, beşinci kezdir tekrarlanıyor, yakıcı ve dayanılmaz bir ağrı. Ağrıya karşı aşırı duyarlı değilimdir, ama bu ağrı beni uyutmuyor, okumayı ve yazmayı imkânsız hale getiriyor, sadece yaralı gözümü değil, öbürünü de yaşartan bir ağrı, ağlamanın yasaklanmış olduğu bir nesle mensup olan ben –bir delikanlı ağlamaz– ağlıyorum, bütün bastırılmış gözyaşlarımı telafi etmem gerekiyormuş gibi, annenin, babanın, ağabeyin bilebilecekleri, bilmeleri gereken şeyi bilmemeleri, bilmek istememeleri yüzünden, bilmek sözcüğünün eski Yüksek Almanca kökeni *wizzan*'daki gibi görmek anlamında. Bilmediler, çünkü gör-

mek istemediler, çünkü görmemek için başlarını çevirdiler. Bu yüzden, sürekli iddia edilen şey doğru çıkıyor: Bunu bilmiyorduk – görmek istememişlerdi, görmemek için başlarını çevirmişlerdi.

Rüya gördüm – sığınak geçitlerinde koşuyordum. Beton tavanlardan damlayan nem, yerde acayip dikitler oluşturmuştu. Üniformalı emir erleri karşıma çıkıyor, zikzak yapar gibi dikitlerin arasından geçiyorlardı. Kapılar demir kollarla kanırtılarak açılıyordu. Dışarıdan havalandırılan bir odada baba oturmuş, suya karın üstü çarpmadan on metrelik tramplenden nasıl atlanacağını bana açıklıyordu. Atladım ve uyandım.

Oğlan çok geç gelmiş ve temin edeceği şeyi unutmuştu. Haftalardır bir tek bu sahneyi net olarak hatırlamaya çalışsam da, unutulanın ne olduğunu şimdi de bilmiyorum. Baba, akşama sopa yiyeceğini bildirerek onu eve yolladı. Üç-dört saat boyunca oğlan, gelecek cezadan başka bir şey düşünemedi. Akşam baba geldi, kapı anahtarla açıldı, baba paltosunu çıkardı, pantolonundan deri kemerini çekip aldı, oğlana eğilmesini buyurdu ve vurdu.

Annenin, cezadan vazgeçmesi için babamı ikna etmeye çalıştığını hatırlıyorum. Vurmaması için ona rica etti, hatta yalvardı.

Ama baba bağışlamaya ve şımartmaya nasıl bir son verileceğini göstererek sadece oğlanı değil, anneyi de cezalandırıyordu. Beni dövdüğü tek seferdi. Örnek olmalıydı.

O akşamüstü ve cezanın, döverek cezalandırmanın gelişini bildiren alacakaranlık hafızamda kaldı. Kızgınlık kaldı ve öfke büyüdü.

Şiddet "normaldi." Her yerde dayak atılıyordu, öfkeden, kanaatten, pedagojik nedenle, okulda, evde, sokakta.

Oğlan trotinetiyle[1] bisiklet yolunda gidiyordu. Bir bisikletli yanından geçti ve –durup dururken– ona bir tokat attı. Oğlan trotinetten düştü.

İşte böyle, dedi yoldan geçen biri.

Okulda şiddet. Sopayla dayak atılıyor, cetvelle avuca vuruluyordu. Bir keresinde bir kadın öğretmen oğlandan bir avuç saç kopardı, yolunmuş yeri fark eden babası da okula gelip protesto etti. Oğlan durumu evde gammazlamışçasına utandı ve bu yüzden o günden itibaren okulda verilen bedensel cezaları söylemedi. Yazmayı öğrenme zorunluluğunu da ceza olarak algılıyordu. Çözümü çok güç zekâ sorusu gibiydi. Yazım kuralları sözü. Okula yeni başlayan birinci sınıf öğrencisi. Çocuk, ses sistemini işaretlere dönüştürme zorunluluğunu reddediyor gibiydi, sesini değiştirmiyor, kendini okurken dinliyordu, yüksek sesle, ahenkli ses olarak – bugün, okurken de yazarken de sesimi kafamın içinde duyarım, kafa sesi olarak. Çok zevkli: sözler, sözler, sözler. Böylece, yazı yazmak bedenle olan ilişkisini korudu. Meşru müdafaaydı – hâlâ da öyle.

Evdeki ve sokaktaki şiddet, devletin uyguladığı şiddet ve politikadaki şiddet eğilimiyle resmîleşti. "Savaş eğilimi."

Tarihte şiddet, politik hedeflere ulaşmak için yasal bir yol olarak görülüyor ve olumlu bir anlam taşıyordu. Onca savaşın adını taşıyan caddeler ve anıtların nedeni budur. Başarılı bir politikanın inandırıcı kanıtını Büyük Friedrich'in baskın savaşları ve Bismarck tarafından başlatılan birleştirme savaşları sunuyordu, Almanya-Danimarka, Prusya-Avusturya ve Almanya-Fransa. Şiddet,

1. Bir ayak yere basılarak sürülen çocuk bisikleti. (Ç.N.)

devrimci şiddet, solcuların, Marksist solcuların politikasında da toplumsal değişiklikler için yasal bir siyasi malzemeydi. Lenin, Alman Genelkurmayı'na hayrandı. Parti'ye itaat. Birey hiçtir, Parti her şeydir. Parti neferi. Genel Sekreter. Merkezî Komite. Bir fikre hizmet etmek; ancak bu fikir nasyonal sosyalist ideoloji gibi Führer ile taraftarının eşitsizliğini hedeflemiyordu, tam tersine, eşitsizliği, sınıf düşmeyi ortaya çıkaran şeye yönelikti, bu sırada sınıfsız, kardeşçe bir topluma ulaşma hedefi şiddet ve geçici baskıyı da içeriyordu.

Toplama kampında bulunmuş ve orada direniş grupları kurmuş olan, yılmadan savaşmaya devam eden, savaştan sonra Federal Almanya Cumhuriyeti'nde Adenauer rejimi tarafından bir kez daha yasaklanan, yeraltına inen, inatla savaşmaya devam eden, eşitlik ve adaleti hedefleyen fikre sıkı sıkıya bağlı kalan yoldaşlara hayrandım, bu hayranlığın temelinde babamın ısrarla üzerinde durduğu "eski" erdemler de vardı: devamlılık, yükümlülüğü yerine getirme, cesaret; bu savaşçıları birbirine bağlayan özellikler. Böylece ben de onlara katıldım. Görüş ayrılıkları artınca ve ben Parti'den ayrılınca, yoldaşları yarı yolda bırakma düşüncesi beni en çok üzen şey oldu. Kararım –idrak ve kanaatin sonucu olan kararım– değişmese de, ihanet ettiğim duygusu bana acı vermeye devam etti.

Kimsenin etkisi altında kalmadan hayır deme cesareti. *Non servo*[1]. Dinde ve emre, itaate dayanan her totaliter sistemde ilk günah. Sosyal kolektifin baskısına karşı da hayır demek.

1. (İt.) Hizmet etmiyorum. (Ç.N.)

> Burada günlüğüme son veriyorum, çünkü bazen meydana gelen böyle acımasızca olaylar hakkında defter tutmayı saçma buluyorum.

Kitabı yazarken bu bölümü tekrar tekrar açıp okudum – karanlığa bir ışık vurmuş gibiydi.

Bu nasıl idrak ediliyor? Ağabey iki asker arkadaşının ölümünü ve evini yitirişini anıyor. Oysa ikisinin de üzerinden uzunca bir zaman geçti. Kendisi cephedeyken bir şey olmuş olabilir mi, korkunç bir şey, bu biçimde kâğıda dökemediği bir şey? Madde madde notlar acıyı kapsayamıyordu, ne öbürlerininkini ne de kendininkini. Hiçbir empati yoktu – kendi kendine karşı da. Yineleme ise anlamsızlığı daha da basit hale getiriyordu.

Acımasızca olaylar hakkında defter tutulamayacağı görüşü düşmanları ve kurbanları da kapsıyor mu, Rus askerlerini ve sivilleri? Yahudileri? Günlükte, başka askerlerin cepheden yazdıkları mektuplardaki gibi Yahudi karşıtı ifadeler ve basmakalıp sözler bulunmuyor: alt-insanlar, pislik, haşarat, kalın kafalı Ruslar. Öte yandan, empati gibi bir şey çağrıştıran hiçbir cümle yok, koşulların eleştirildiğine ilişkin bir ima okunmuyor, ani bir düşünce değişikliğini anlaşılabilir kılacak hiçbir şey yok. Notlar, ne siyasi düşünceleri yüzünden kendilerini haklı görerek suç işleyenleri ne de filizlenen direnişi açık ediyor. Kısmi bir körlük sızıyor satır aralarından –ürkütücü olan da bu– sadece "normal" olan kaydediliyor. Bu cümle ne kadar şaşırtıcıysa, sondan bir önceki giriş olan "yola devam" ile artık böyle "acımasızca olaylar" hakkında yazamama görüşü arasındaki boşluk da bir o kadar şaşırtıcı. Ve dilerim, bu boşluk bir "hayır"ı temsil ediyordur, itaatin bozulmasının başlangıcında yatan ve ilerleyen tanklar için siperlerde bombayla gedikler açmaktan daha fazla cesaret gerektiren *non servo*'yu. Yalnızlaşmaya götü-

ren, tek başına olan kişinin gururuna ve acısına yaklaşan cesaret olurdu bu.

Acı ve ölüm kahramanca bir hayat duygusunu belirleyen unsurlardı, acıya katlanmaya hazır olmak, ölüm için hazır olmak. Acıyı olumlamak, hayatı olumlamaktı, savaşan ve cesaret gösteren, tüm kararsızlara, dar kafalılara, ortalamalara, rahatlara karşı duran bir hayatı olumlamak.

Oğlunun ölüm haberini almaktan memnuniyet duyan Japon generali Nogi. Ama kahramanca hayat duygusu şüpheli hale gelmişti, teşhir edilen aksesuarları gibi çağdışı kılıçlar, binici çizmeleri, mahmuzlar ve Hava Kuvvetleri kamaları. Babam tatilde –bu da bir anı– yeniden Hava Kuvvetleri kaması satın almak zorunda kaldı, çünkü trene binerken erin teki, "şu proleterlerden" biri, tren kapısını pat diye kapamıştı, sözüm ona kibarlıktan, ama gerçekte kamaya göz dikmişti – o zaman eğrilmişti kama.

Ernst Jüngers'in *In Stahlgewittern* (Çelik Fırtınalarda) adlı eserinin şaşırtıcı ve aynı zamanda büyüleyici tarafı, içinde bir bilincin dile gelmesidir, ölme cesareti, yükümlülük ve kurban bu bilinç için mutlak değerlerdir, sadece sosyal yönergeler değil, ortak mücadelede nihilizmi aşacak değerlerdir. Ama bu cesaretin, yükümlülüğün, itaatin aynı zamanda, bilinmese de –ama bilinebilirdi– ölüm fabrikalarını daha uzun süre çalıştıran değerler olduğunu baba asla anlamıyordu ve anlamak istemiyordu. Babanın neslinin kendine sormadığı –bilincinde bunun için gerekli araç yokmuş gibi– ve dışarıdan yöneltildiğinde cevap değil, sadece bahaneler bulduğu bir soruydu bu.

Babadaki değişimler. Şişmanladı, yüzü şişti, alkolden pelte gibi oldu. Dimdik duruşu, çene yaka şeridinde, yok oldu, kendi içine çöktü. Artık kravat takmıyor, hava almak için gömleğinin yakasını açıyordu. Gerçekten de kalp şikâyetleri vardı, nefes darlığı çekiyordu, sigara ve

içki içiyor, saat ikiden, üçten önce yatağa girmiyor, sabah on birde, bazen ancak on ikide yatak odasından çıkıyordu, akşamdan kalma, yüzü gözü şişmiş, rengi atmış halde. Eskiden onun uğruna gelen kadın müşterilerin pek azı görünüyordu, onlar da sadece küçük tadilatlar yaptırmak için.

Çalışma günlüğümde arayıp buldum, gerçekten de sağ gözümdeki korneanın ilk yırtılması Browning'in kitabını okuduğum döneme denk geliyor – *Ganz normale Männer*.

Ağabey hayatta kalsaydı, bu *Ganz normale Männer* kitabına ne derdi? Askerlik yaptığı döneme karşı bugün nasıl tavır takınırdı? SS silah arkadaşları derneklerinden birine üye mi olurdu? Bugün şu cümleyi okusaydı ne derdi:

> 75 m mesafede İvan sigara içiyor, benim MG için kolay lokma.

Ya baba ne derdi? Kitabı eline alır mıydı acaba?

Ona telefonla ulaşmaya çalıştım, ona bir şey bildirmem gerekiyordu, ona bir şey bildirmem gerektiğine rüyamda bile hayret ettim, ne olduğunu bilmiyordum. Bildirme görevini bana kimin verdiğini de bilmiyordum. Ama çok önemliydi. Bir telefon kulübesinden ötekine koştum, ekranda hep aynı şey yazıyordu: Hizmet dışı. Sadece acil arama. Biraz duraksadıktan sonra acil arama tuşlarına bastım. Tok bir ses tonu duydum ve bunun onun kafa sesi olduğunu anladım. Ne acayip bir söz: kafa sesi.

Aynı sabah, kahvaltıdan sonra, babanın elli yıl önce almış olduğu, ardından anneye ve sonra ablaya geçen, Hamburg'daki telefon numarasını aradım: 40 50 10. An-

cak şimdi dikkatimi çekti de, tuhaf bir numara, rakam olarak toplayınca 100, yan yana toplayınca ise 10 ediyor. Yanlış bir numara aradınız, dendiğini duydum.

Yine ancak yazarken farkına vardım da, baba çocukluğundan hiç söz etmedi. Zor bir çocukluk olmuş olmalı, Coburg'daki ölü hayvan dolduran o amcanın yanında, bir teyze anlattı. On bir-on iki yaşlarında gelmiş bu amcanın yanına. İyi bir öğrenci olmuş olmalı. Kuzey Almanya aksanına çalan Yüksek Almanca'sıyla dikkat çekiyormuş. Çok yalnızlık çekmiş olmalı. Sabahları okuldaymış, öğleden sonra atölyede hayvan doldurma işine yardım ediyormuş. Yuvasından düşmüş olan yavru bir kargayı evcilleştirmiş. Omzunda bu kargayla dolaşırmış etrafta. Çocukluğundan bildiğim tek ayrıntı bu.

Şu resim: herhalde birkaç kelime de gaklayabilen karga, oğlanın, babamın omzunda.

Gece anne beni uyandırdı, bu olay belirgin bir biçimde gözlerimin önünde, anne yatağımın başında durup şöyle dedi: Çabuk gel, baba fenalaştı.

Alışılmamış derecede sıcak bir gün olmuştu, 1 Eylül 1958. O sırada da, gece üç dolaylarında, hâlâ bunaltıcı bir sıcak vardı. Aşağıya, dükkâna indim, yerde yatıyordu. Bir zamanlar yanan evden kurtardığı ve yan kenarı üzerinde duvara yaslanmış halde duran sehpa ile koltuğun arasında, kesilmiş bir ağaç gibi yatıyordu. Tahminen, düşerken masaya tutunmak, hayır, yaslanmak istemişti. Sol kolu açılmış, yüzünün rengi atmıştı. Koyu gri takım elbisesiyle yatıyordu, hava çok sıcak olmasına rağmen ceketini çıkarmamıştı. Ceket çıkarılmaz. Köpek etrafında hoplayıp zıplıyor, inliyor, ellerini, yüzünü yalıyordu. Dışarıda, açık dükkân kapısının önünde, birkaç kişi duruyordu, sessizce. Baba kapının önündeki kepengi kapamış ve biraz cereyan yapsın diye kapıyı açmıştı. Anne, insanların seslenmesine uyandı-

ğını anlattı bana sonradan. Yoldan geçenler aralık kapıdan onun yerdeki ayaklarını görmüşler, kapıyı iterek ardına kadar açmışlar ve onu yerde yatarken görmüşler.

Daha sonra ambulansta sedyenin başucuna oturdum, sağlık görevlisi sedyenin yanına oturmuştu ve bana babanın kimlik bilgilerini sordu. Doğum tarihi: 5 Kasım 1899. Bunu bir forma yazarken ölünün kolu birden aşağı kaydı ve yanda oturan sağlık görevlisinin sırtına isabet etti. Sağlık görevlisi korkuyla yerinden sıçradı ve küçük bir çığlık koyverdi. Babanın külçe gibi aşağı sarkan kolunu dikkatle yeniden göğsünün üstüne koydum. Ambulans, sirenini öttürmeden ve mavi ışığını yakmadan gidiyordu. Bir an düşündüm de, acele etmemeleri ne tuhaftı, aynı zamanda biliyordum ki, aceleye gerek yoktu.

Hafen Hastanesinin avlusuna varınca araçtan indik. Sağlık görevlisi arka kapıyı açtı ve açık tuttu. Ben durup bekledim. Hava hâlâ bunaltıcıydı. Babayı sedyenin üstünde gördüm, belli belirsiz, kolları göğsünün üstünde. Bir süre sonra bir doktor sallana sallana avludan geçip geldi, ağzında sigara, beyaz gömleğinin önü açık. Başını sallayarak beni selamladı ve araca bindi, yarısı içilmiş sigarayı kapıdan fırlattı, önlüğünün cebinden küçük bir kalem fener çıkardı ve yakıp babanın gözlerine tuttu.

Ambulanstan indi, bana elini uzattı ve şöyle dedi: Başınız sağ olsun.

Babanın neden öldüğünü sorduğumda ise şöyle dedi: Bakmak lazım.

Ölümünden sonraki ilk bir-iki yıl –işi devralmıştım, anne ve ablayla birlikte borçları kapatmak için çalışıyordum– defalarca şu rüyayı gördüm: Dükkânın çanı çalıyor ve içeriye o giriyor, uzun boylu ve belli belirsiz. Dehşete kapılıyorum. Meğer ölü numarası yapmış.

Braunschweig Koleji'ne giderken ve orada lise bitirme sınavına hazırlanırken rüya yok oldu.

Bazen, çok nadiren, bana yaklaştığı oluyor.

Yüzeyi çatlamış ve kararmış bir fotoğraf, babayı gösteriyor. –Baltık Denizi kıyılarında çekilmiş olacak– bir köy kulübesinin önünde karda duruyor, üniformanın kepi başında, üniformalı ve çizmeli. Orada durmuş, gülüyor. İçinde tuhaf bir biçimde bizi, oğlumla beni barındıran bir benzerlik, en azından bu küçük fotoğrafta ve kameranın mesafesinden.

Hâlâ istekleri üzerinde çalışıyorum – evet, çalışıyorum. Kiev'deki Sophia Katedrali'nin arazisine girerken duydum şarkı söylendiğini, hafif, kederli, hiç duymadığım bir ses konuşur gibi şarkı söylüyordu, şaşırtıcı bir biçimde cezbetti beni. İlerleyince, adamın bir akçaağacın altında oturduğunu gördüm. Sonradan duyduğuma göre, sosyalist düzenin yıkılmasından beri yine ülkede dolaşan ve şarkılarını söyleyen, şehit düşen kahramanlardan ve aşk acısından dem vuran, gezici şarkıcılardan biri. Yetmiş yıllık uzun ara dönemde, bu kahramanlık şarkılarının anısı olanca ketumlukla muhafaza edilmiş olmalı. Şarkıcı kobzayla kendi kendine eşlik ediyordu, lavtaya benzeyen oval bir çalgı. Birden şarkı sustu. Bu kulak kabarttıran sessizlik, bir süre sonra, yavaşçacık yeniden şarkıya dönüştü.

Durup huşu içinde uzun uzun kulak kabarttım – ve gözlerimle kulaklarım açıldı.

Günlüğün tuhaf yanı, aslında olmaması gerektiği. Günlük tutmak yasaktı, özellikle de SS'te. Günlük düşmanın eline geçerse, birliğin durumu hakkında kolayca bir şeyler öğrenilebilir ve birliğin hareketleri takip edilebilirdi, gerçekte

şimdi, 60 yıl sonra benim yaptığım gibi. Yani günlüğü gizlice tutmuş olmalı, bu da onun kısa ve özlü oluşunu, çalakalemliğini, kısaltmaları, yazım hatalarını açıklıyor.

Bu günlüğün varlığını daha da acayip kılan, resmî SS bürosundan anneme gönderilmiş olması, muhtemelen bürokratik bir refleks: küçük bir karton kutu, içinde mektuplar, klasörler, birkaç fotoğraf, bir diş macunu tüpü ve bir tarak. Ve bu tarakta onun vücudundan kalanlar var, birkaç tel sarı saç. Tüpteki diş macunu zaman içinde taşlaştı.

> Burada günlüğüme son veriyorum, çünkü bazen meydana gelen böyle acımasızca olaylar hakkında defter tutmayı saçma buluyorum.

Toplumsal ütopyaların yitirilmesine odaklanan Uwe Timm, çağdaş Alman edebiyatının en seçkin isimlerinden biri olarak tanımlanıyor.

Alman edebiyatının önemli isimlerinden Uwe Timm, Nazi saflarına katılamayacak kadar genç, ama hatırlayabilecek kadar yaşı olan bir neslin yazarı. *Kardeşimin Gölgesinde*, hem Alman toplumsal belleğine ilişkin bireysel bir anlatı, hem de nasyonal sosyalizmin ve savaşın yol açtığı dehşeti bir uygarlığın yıkıntıları arasından hatırlamanın mümkün olabileceğine parmak basan bir belgesel.

Uwe Timm, Waffen-SS'e katılan ve 1943'te Rusya cephesinde ölen ağabeyi Karl-Heinz'ın geride bıraktığı mektuplarla güncenin satırları arasından, Nazi yanlısı ve savaş gönüllüsü olmayı sorguluyor. Suç nerde başlıyor? Vicdan nerde susuyor? Suçla vicdan arasında insan hangi kapanlara kısılıyor? *Kardeşimin Gölgesinde*, her an incinebilir kişisel duygular, kırılgan yaşamlar ve parçalanabilir toplumsal aidiyetler içinde bu soruların nasıl dile getirilebileceğini soruşturan içten bir deneme.

Kardeşimin Gölgesinde daha ziyade bir hesaplaşmanın kitabı: suçla ve vicdanla, kişisel ve ulusal tarihle, bütün bir ulusun toplumsal belleğiyle...

ISBN 978-975-07-1[illegible]
9 789750 7134

10 TL
KDV DAHİL